

จดหมายเหตุ

สมัยฝรั่งเศษยึดเมืองจันทบุรี

(พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๔๓)

พิมพ์แจกเป็นที่ระลึก

ในงานปลงศพ นางขาว สุภจัตรัส

เมื่อวันที่ ๓๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘

ณ จังหวัดราชบุรี

จดหมายเหตุ

สมัยฝรั่งเสียดเมืองจันทบุรี

(พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๔๗)

พิมพ์แจกเป็นที่ระลึก

ในงานปลงศพ นางสาว สุกจัตว์รส

เมื่อวันที่ ๓๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘

ณ จังหวัดราชบุรี

NATIONAL LIBRARY OF THAILAND

31111004563076

คำนำ

นายปาน ทวีวงศ์ ได้นำความจำนงของนายสุนทร ศุภจัตุรัส มาแจ้งแก่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ว่า ในการปลงศพ นางขาว ศุภจัตุรัส ผู้เป็นมารดา^{๕๕} ครองนี้ มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกเป็นที่ระลึกสักเรื่องหนึ่ง และในที่สุดพอใจเลือกเอาเรื่อง “จดหมายเหตุ สมัยฝรั่งเค้ายึดเมืองจันทบุรี”^{๕๖} นี้ พิมพ์แจกหอสมุดแห่งชาติจึงอนุญาตให้พิมพ์ตามความประสงค์.

หนังสือ “จดหมายเหตุ สมัยฝรั่งเค้ายึดเมืองจันทบุรี”^{๕๗} นี้ หลวงสาครเวชเขตต์ (ประทวน สาคริกานนท์) ได้เรียบเรียงขึ้นตามความทรงจำที่ได้เห็นเหตุการณ์มาด้วยตนเอง ดังปรากฏในความประสงค์ของผู้เรียบเรียง ซึ่งได้พิมพ์ไว้ในหนังสือนี้ด้วยแล้ว.

หอสมุดแห่งชาติ

กรมศิลปากร วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗

คำปรารภ

เนื่องจากการจัดงานศพมารดาข้าพเจ้านี้ ข้าพเจ้า
มาระลึกว่า จะได้อะไรเป็นเครื่องตอบแทนคุณท่าน
ที่เคารพรักของมารดาข้าพเจ้าซึ่งล่วงดับไปแล้วและตัว
ข้าพเจ้า ซึ่งได้กรุณาสละเวลาอันมีค่ามาประชุมเพลิง
เพื่อเป็นเกียรติยศแก่มารดาข้าพเจ้า ผู้ล่วงดับไปแล้ว
ข้าพเจ้าเห็นว่คงไม่มีอะไรดีไปกว่า “หนังสือ” ซึ่ง
เป็นของถาวรและเตือนความทรงจำของท่าน.

เมื่อได้เดิ่อกว่าของที่จะตอบแทนความกรุณา คือ
หนังสือ ข้าพเจ้าควรจะใช้หนังสืออะไรจึงจะดี และ
เหมาะสมกับสมัย หนังสือเกี่ยวกับการธรรมะก็มีผู้
พิมพ์แจกกันมากมาย จนกระทั่งผู้ได้รับไปแล้ว บาง
ท่านไม่เคยได้อ่านหนังสือนั้นเลยเลย ข้าพเจ้าจึงเห็นว่า
หนังสือที่ดีและเหมาะสมกับสมัยนั้น ควรเป็นหนังสือ
ที่เกี่ยวกับการปลูกใจให้รักประเทศชาติจึงจะเป็นหนังสือ

ซึ่งเหมาะสมกับสมัย หนังสือชนิดนี้เราจะหาที่ไหนได้
ไปกว่าหอสมุดแห่งชาติไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงวานนายปาน
ทววงศ์ ไปเด็กมาได้ ๔ เรื่อง เมื่อข้าพเจ้าเด็กแล้ว
เห็นว่า “จดหมายเหตุ สมัยฝรั่งเข้ายึดเมืองจันทบุรี”
เรียบเรียงโดยหลวงสาครศุขเขตต์ (ประทวน ศาคริ
กานนท์) ซึ่งท่านกำลังถืออยู่นี้ เป็นหนังสือสมดัง
ความประสงค์ของข้าพเจ้า จึงได้จัดการขออนุญาต
จากเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร และได้รับ
อนุญาตให้จัดการพิมพ์ได้ตามความประสงค์.

การที่ข้าพเจ้าจัดพิมพ์หนังสือเรื่องชนกเพื่อเป็นการ
ปลุกใจยุชน และชนชาวสยาม เพื่อให้ตื่นและระดม
ถึงชีวิตของชาวจันทบุรี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคนไทย
ในอดีต และเป็นพงศาวดารส่วนหนึ่งของประเทศสยาม
อันเป็นที่รักยิ่งของชาวเรา ซึ่งเราชาวสยามจะลืมเลื
หาได้ไม.

ข้าพเจ้ารู้สึกขอบคุณท่านที่ได้ให้ความช่วยเหลือ

๗

เช่นนายปาน ทวีวงศ์ และนายพิชญ์ รพินทร์ กับนายก็
อยู่โพธิ์ ที่กรุณาช่วยเหลือให้ความประสงค์ของ
ข้าพเจ้าถูกลงไปโดยความเรียบร้อยในเขตอันรวดเร็ว
ข้าพเจ้าขอจารึกคุณไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วย.

นายสุนทร ศุภจัตุรัส

๑๒ เมษายน ๗๗.

นางขาว ศุภจัตุรัส

เกิด วันที่ ๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๓๔
ถึงแก่กรรม วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕
รวมอายุ ๔๐ ปี ๓๐ วัน

ประวัติ

นางขาว ศุภจัตุรัส

นางขาว ศุภจัตุรัส เป็นบุตรนายจี่ นางเด็ก นราศรี
เกิดเมื่อวันที่ ๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๓๔ ตรง
กับวันขึ้น ๓๐ ค่ำเดือนยี่ ปีเถาะ ณที่บ้านตำบลหน้า
เมือง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี.

เมื่ออายุ ๓๘ ปี ได้ทำการแต่งงานกับนายจันทน์
ศุภจัตุรัส มีบุตรชายด้วยกัน ๓ คน ชื่อ ดันทร ศุภจัตุรัส
ทั้งต้องอยู่ด้วยกันตลอดมาจน เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๔๗๔ นายจันทน์ ศุภจัตุรัส ได้ถึงแก่
กรรมลง.

ครั้นต่อมาล่วงเดือนธันวาคม พระพุทธศักราช
๒๔๗๕ ก็เริ่มป่วยเป็นไข้ ในภายหลังกลายเป็นโรค
ดำได้พิการ ได้รับการรักษาพยาบาลจากแพทย์ที่มีชื่อ

เลี้ยงทั้งแผนปัจจุบันและแผนโบราณเป็นอย่างดี แต่
 อากาศโรคหาทุเลาลงไม่ มีแต่ทรงกับทรุดเรื่อยมาจน
 ถึงวันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕ เวลา ๓๕ น.
 เศษ อากาศโรคกำเริบถึงที่สุดจึงได้ถึงแก่กรรม คำ
 นวณอายุได้ ๔๐ ปี ๑๐ วัน.

นางสาว ศุภจักรัตน์ผู้นี้ เป็นผู้มั่นศรัทธาโอบอ้อม
 อารีย์ใจคอกว้างขวาง เป็นผู้ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วน
 ตัว คอยช่วยเหลือทุกชีวิตของผู้อื่น เป็นผู้ผู้นำใจ
 เต็มใจในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ทุก ๆ วันอุโบสถ
 จำต้องไปทำบุญถือศีลเจริญภาวนาเป็นกิจติดตอมาจน
 กระทั่งถึงแก่กรรม เป็นที่ขอบพอรักใคร่ เคารพนับถือ
 ของบรรดาญาติมิตรและผู้ที่ยกย่องนับถือ ทั่ว ๆ ไป.

สารบาญ

๑	ความประสงค์ของผู้เรียบเรียง	หน้า	๑
๒	ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี	,,	๕
๓	ทหารไทยออกจากจันทบุรี	,,	๘
๔	ฝรั่งเศสจัดตั้งกองทหาร	,,	๑๐
๕	การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น	,,	๑๒
๖	พดเมืองเข้าอยู่ใน ความ คุ่มครอง บ้องกัน ของฝรั่งเศส	,,	๑๖
๗	ต่อมาคมองยกำเริบ กองทหาร ฝรั่งเศสช่วยปราบปราม	,,	๑๗
๘	การชำระ คดีความ ที่ เกี่ยว ข้อง ด้วย คนใน บัง คับฝรั่งเศส	,,	๒๐
๙	การดับเบียดเบียนนายทหารฝรั่งเศส	,,	๒๒
๑๐	การดำเตียงสระเบียงอาหาร เครื่องสรรพาวุธและ		

	ทหารตั้งระหว่างอินโดจีนกับจันทบุรี	หน้า ๒๔
๑๑	การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศส และทหาร ญวนที่ทำร้ายหรือข่มเหงพลเมือง	,, ๒๖
๑๒	การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส	,, ๒๘
๑๓	ความคิดต่อต้านพันธมิตรระหว่างทหารฝรั่งเศส กับข้าราชการและพลเมือง	,, ๓๐
๑๔	ภาษาที่ใช้กันระหว่าง ทหารฝรั่งเศส กับ ข้าราชการและพลเมือง	,, ๓๒
๑๕	ความประพฤติของนายและพลทหารฝรั่งเศส	,, ๓๓
๑๖	การเงินที่ใช้กันอยู่ในขณะนั้น	,, ๓๕
๑๗	การค้าขายและรับส่งสินค้า ของพลเมือง ให้แก่กองทหารฝรั่งเศส	,, ๓๖
๑๘	โรงงานที่จำหน่ายขายสิ่งของให้แก่ พวกนายและพลทหารฝรั่งเศส	,, ๓๘
๑๙	วินัยของทหารฝรั่งเศส	,, ๔๑
๒๐	การปกครองบังคับบัญชาทหาร	

	ฝรั่งเศสและทหารญวน	หน้า ๔๓
๒๓	กองทหารฝรั่งเศสตั้ง ค่ายตรวจ เรือเมด และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์,,	๔๕
๒๒	ครอบครัวนายทหารฝรั่งเศสแญวน ,,	๔๗
๒๓	กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือ การรักษา โรคภัยไข้เจ็บให้ข้าราชการและพลเมือง ,,	๔๘
๒๔	ความระมัดระวังป้องกันภัยของทหาร ฝรั่งเศส และการฝึกซ้อมทหาร ,,	๕๓
๒๕	การจัดตั้งกองพลตระเวนฝ่ายซ้ายและ ฝรั่งเศส ,,	๕๕
๒๖	ข้าราชการฝ่ายซ้าย และฝ่ายฝรั่งเศส มาตรวจราชการ ,,	๕๗
๒๗	ผู้บัญชาของกองทหารฝรั่งเศส ,,	๕๘
๒๗	เหตุที่มีจันทบูรปราศ ,,	๖๓
๒๘	เหตุที่ก้อมมั่งตั้งโรแบร์จะให้ทหารจับ ตัวท่านผู้รักษาราชการเมือง ,,	๖๕

๓๐	นิตยสารของก๊อมมั่งดั่งโรแบร์	หน้า ๗๑
๓๑	การเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	,, ๗๗
๓๒	วันฉลองชาติฝรั่งเศส	,, ๘๑
๓๓	ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจาก จันทบุรีแต่แต่การตั้งกองชุดฝรั่งเศส ประจำเมืองจันทบุรี	,, ๘๔
๓๔	การพิชิตฉลองเมืองจันทบุรี	,, ๘๗
๓๕	การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทหาร ฝรั่งเศส	,, ๙๑

ความประสงค์

ของผู้เรียบเรียง

นายสมชาย ใจดี

การที่ข้าพเจ้ามีความคิดชวนให้ตำริเขียนเรื่อง
ขึ้น ก็เพราะมีความเห็นว่า เมื่อครั้งที่ฝรั่งเศสได้ทำ
การยึดเมืองจันทบุรี จำเดิมแต่ ร.ศ. ๓๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)
เป็นต้นมาจนถึง ร.ศ. ๓๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) รวมเป็น
เวลาถึง ๑๒ ปี นับว่าเป็นเวลาช้านานอยู่ จึงยอมเป็น
ธรรมดาอยู่เองที่กิจการในเมืองจันทบุรีสมัยนั้น ได้
เปลี่ยน สภาพและความ เป็นอยู่ ผิดจากความเป็นปกติ
เมื่อคิดคำนวณมาถึงในบัดนี้สมัยนั้นแล้ว จะต้องเป็น
เวลาถึง ๓๓ ปี จึงชวนให้ถ่มนึกถึงเหตุการณ์ในสมัย
โน้นเสียโดย มาก และถ้ายิ่ง เป็นบุคคลในชั้นหลังๆ
แล้ว ก็ยังจะไม่มีผู้ที่ได้ทราบความเป็นไปในครั้งนั้น

ได้ เหตุว่าไม่มีหลักฐานอันใดซึ่งจะเป็นเครื่องช่วย
ให้ความรู้ได้ ก็จะพากันถ่มน้ำทิ้งเรื่องนั้นกันเสียหมด
ข้าพเจ้าจึงได้ไต่กรวญดู และมีความเห็นว่า ถ้าได้
เรียบเรียงเรื่องราวความเป็นไปในเมื่อครั้งฝรั่ง เค็ดอยู่
ในจังหวัดจันทบุรีในยุคนั้นดังไว้ เป็นลายลักษณ์อักษร
ก็คงจะเป็นประโยชน์ต่อบุคคลในชั้นหลังได้บ้าง เพราะ
เสมือนเป็นประวัติศาสตร์ กิ่งพงษาวดารอันน้อยของ
เมืองจันทบุรีส่วนหนึ่ง ถ้าข้าพเจ้าไม่ดำริคิดอ่านเขียน
เรื่องนี้เสียในเวลานี้แล้ว ก็น่าจะมีบุคคลอื่นเอาใจ
ใส่ต่อการเขียนเรื่องนี้ เหตุว่าบุคคลในรุ่นข้าพเจ้า
สมัยนั้น ได้ถึงแก่กรรมลงเสียโดยมากแล้ว

แต่ข้อความตามที่ข้าพเจ้าจะเขียนไว้นี้ โดยมาก
ข้าพเจ้าได้จดจำไว้ภายในใจ เพราะในครั้งนั้นข้าพเจ้า
มีหน้าที่เป็นเด็กรับใช้ของท่านพระยาวิเชียรคีรี (แบน
บุณนา) ในขณะที่ท่านเป็นผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี
ซึ่งมีหน้าที่คิดหน้าตามหลัง และต่อมาข้าพเจ้าได้มี

ตำแหน่งรับราชการในหน้าที่เดิมและอักษรเลข ก็ได้
 รับหน้าที่ทำกรงานในแผนกต่างประเทศ (อันเป็นเรื่อง
 ที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายฝรั่งเศส) เดิมมา ดังนั้นเรื่องต่างๆ
 จึงได้ผ่านหน้าตา หรือได้รับรู้เหตุการณ์เหล่านั้น
 ได้ดี แต่ข้าพเจ้ามีความเสียดยอย่างหนึ่งว่า กิจ
 การใดๆที่เกิดขึ้นหรือ เป็น ชนในวงวนดอดจนช่อบุคคล
 กดี ข้าพเจ้าจะจดจำไว้ไม่ได้ตลอด ดังนั้นข้าพเจ้าจะ
 เขียนแต่หัวข้อและเค้าความ ตามที่ข้าพเจ้าได้รู้ได้เห็น
 (อันเป็นความทรงจำ) ของข้าพเจ้า ให้ทราบเป็น
 เรื่องๆไปเท่านั้น

อีกประการหนึ่งข้อความบางดังบางอย่างที่ข้าพเจ้า
 ได้รู้ได้เห็นอันเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับดวยทางการเมืองหรือ
 เป็นเรื่องที่ขัดต่อทางรัฐประศาสน์นโยบาย อันไม่ควรจะ
 นำมาเขียนลงไว้ในหนังสือนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็จะระงับเสีย
 ดังนั้นข้อความทุกดังทุกอย่างซึ่งจะปรากฏต่อไป ขอ
 ให้ถือ เหมือนหนึ่งว่าข้าพเจ้า เป็นสหายของท่านคนหนึ่ง

แต่ผู้ให้ท่านฟังอีกต่อหนึ่ง แม้กระนั้นก็ดี เรื่องทั้ง
หลายเหล่านี้ก็อาจจะมีการบกพร่องคลาดเคลื่อนได้
บ้าง แม้จะปรากฏเป็นเช่นนั้นแล้ว ก็ขอจงให้อภัยต่อ
ข้าพเจ้าผู้มีความหวังดีเถิด.

หลวงสาครเกษเขต (ประทวน ศาคริกานนท์)

นายอำเภอมะขาม จังหวัดจันทบุรี

ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะมีการยึดเมืองจันทบุรี ในปีร.ศ. ๑๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นั้น ก็โดยเหตุที่รัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลสยามได้เกิดมีข้อทู่เถียงกัน ด้วยเรื่องอาณาเขตที่ดินแดนทางริมฝั่งแม่น้ำโขง (คือในเขตต์เขมรและญวน) โดยรัฐบาลทางฝรั่งเศสหาว่ารัฐบาลสยามได้ล่วงล้ำเข้าไปในดินแดนของเขา มุตกรณ์อันเป็นข้อโต้เถียงกันเนื่องด้วยเรื่องดินแดนริมฝั่งแม่น้ำโขงนั่นเอง จึงเป็นเหตุอันใหญ่หลวง ที่ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสต้องส่งกำลังเรือรบเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยา มีเรือรบชื่อ “ค้อมแม็ต” และ “แองคองส์ตัง” เป็นต้น ถึงกับปรากฏว่า กองเรือรบฝรั่งเศสกับฝ่ายสยามได้มีการยิงซึ่งกันและกันที่ปากน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเรื่องมหัศจรรย์ให้เห็นความเป็นไปในสมัยนั้นอยู่ด้วยกันเป็นเวลานาน

แต่ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖^๕นั้นเอง รัฐบาลทั้ง^๕๒ฝ่าย ได้พุดจาปราณ^๕ีประยอม^๕ทำความตกลงต่อกันในเรื่อง อาณาเขต^๕ที่ดินแดนเหล่านั้น โดยรัฐบาลสยามยินยอม ให้ฝรั่งเศสปกครอง^๕เป็นต้น ในระหว่างที่จะได้ทำความตกลงในเรื่องข้อสัญญาแบ่งเขต^๕ที่ดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส^๕นั้น ฝ่ายรัฐบาลของเราได้ยินยอมให้รัฐบาลฝรั่งเศส ทำการยึดเอาเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันชั่วคราว ดัง^๕นั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖^๕นั้นเอง รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ส่ง^๕กำลังทหารเข้ามาตั้งอยู่^๕ในเมืองจันทบุรี^๕แต่^๕นั้นมา

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาเมืองจันทบุรี^๕นั้น ทางเมืองจันทบุรีย่อมมีการ^๕ปั่นป่วน^๕กันบ้าง เช่นมีการตระเตรียม เครื่องอาวุธ^๕พร้อม ด้วยกำลัง ทหารและพลเมืองประจำ^๕ป้องกันไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์^๕เป็นต้น แต่มี^๕ที่^๕ที่จะมีการต่อสู้กับกองเรือรบฝรั่งเศส^๕อย่างไร เพราะ^๕ภายหลังทางเมืองจันทบุรีได้ทราบเรื่องจาก คำสั่ง^๕กระทรวงต่างประเทศ^๕แจ้งว่า รัฐบาลของเราได้ยินยอม

ให้ฝรั่งเคสเข้ายึดเมืองจันทบุรีได้แล้ว ดังนี้ ทางฝ่าย
บ้านเมืองจึงได้ยอมให้ฝรั่งเคสนำทหารเข้ามาใน เมือง
จันทบุรีได้ ดังนั้นการปั่นป่วนคืบคลานของประชาชนพล
เมืองจึงเป็นอันสงบลง

ทหารไทยออกจากจันทบุรี

เมื่อ ทางราชการได้ตกลงให้ ฝรั่งเศส เข้ายึดเมือง
จันทบุรีแล้ว ฝ่ายทหารเรือไทยที่มีประจำอยู่ที่ค่าย
ทหารจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ก็ได้รับคำสั่ง
ให้รับทำการขนถ่ายบรรดาสรรพาวุธและสัมภาระเครื่อง
ใช้สอยต่างๆออกจากค่ายทหารทั้ง ๒ แห่ง เค็ดอนที่
ย้ายไปตั้งอยู่ที่อำเภอขลุง (ซึ่งในขณะนั้นเป็นเมือง)

การค้นค้นขนถ่ายสัมภาระและเครื่องอาวุธยุท-
ภัณฑ์ ปรากฏว่า ได้ตกเรือเสียหลายและตกค้างอยู่ใน
ค่ายทหารมาก เช่นปืนเก่าๆ คาบศิลา ปืนขานกลาง
ปืนใหญ่ เหล่านี้เป็นต้น ทั้งนี้เนื่องด้วยมีเวลาน้อย การ
ขนถ่ายล่าช้าเกินไปไม่ทัน จึงยอมเป็นกรรมดาอยู่เองที่
สิ่งของหรือสัมภาระบางอย่างจะเอาไปไม่ได้ บรรดา
สรรพาวุธ เช่นอาวุธปืนนั้น ภายหลังฝรั่งเศสได้เอา
มาทำวัตถุทรงประคูก่ายบ้าง บ้างเป็นเสาไว้หน้าค่าย

แต่ความบริเวณสถานที่ทำงานบ้าง เอาทั้งในตำราของ
เดี่ยบบ้างก็มี เพราะมันเหตุนั้นโดยมากเกินสมัยที่คิด
ไว้แล้ว ฝรั่งเขาสงสัยไม่นำพาเอาใจได้

ฝรั่งเสด็จตั้งกองทหาร

เมื่อฝรั่งเสด็จเข้าทำการยึดเมืองจันทบุรีไว้แล้ว ต่อ
นั้นมาฝรั่งเสด็จก็เริ่มตั้งมือจัดการตั้งกองทหารประจำชน
ที่ค่ายทหารเมืองจันทบุรีกอง ๑ (มีกำลังทหาร ๑ กอง
พัน) ตั้งที่ปากน้ำแหลมสิงห์ คือที่บริเวณตึกแดงเดีย
ว มีกำลังทหาร ๑ กองร้อย และเริ่มจัดการทำที่พักทหาร
มีการก่อสร้างตึกบ้านเรือนนายและพลทหาร และที่ทำ
การเป็นลำดับมา บ้านเรือนและโรงทหารไทยที่มีอยู่
ในระหว่างนั้น บางแห่งฝรั่งเสด็จได้รื้อถอนเสียบ้าง คง
ไว้บ้าง (ดังมีปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้) ในค่ายทหารนั้น
ฝรั่งเสด็จจัดให้ บรรดาทหาร ฝรั่งเสด็จทั้งนายและพลอยู่
ส่วนทหารญวนนั้น ได้ก่อสร้างโรงทหารขึ้นที่บริเวณ
ศาลมณฑลและศาลา รัฐบาลมณฑล เดี่ยวนี้ ให้
ทหารญวนพักอยู่หลายหลัง หาได้อยู่ปะปนรวมกัน
กับทหารฝรั่งเสด็จไม่ บรรดานายทหารฝรั่งเสด็จที่มี

อยู่ที่จันทบุรี มีศิษย์ที่ออกมาตั้ง (นายพันตรี) เป็น
 อย่างสูง นอกนั้นมีชนนายร้อยเอกโทตรี จนถึงนาย
 ดิบเป็นที่สุด ส่วนทหารมีทุกเหล่า คือ ทหารราบ
 (แฉ่งพังเคอร์รี่มารีเนอะ) และทหารช่าง ทหารปืนใหญ่
 ทหารม้า (แต่ไม่ได้ใช้ม้าใช้พ่อ-มูเดอะ) แทนม้า จำ
 นวนทหารฝรั่งเศษที่มีประจำอยู่ในสมัยนั้น มีนายและ
 พลทหารฝรั่งเศษประมาณ ๖๐-๗๐ คน ทหารญวนประ
 มาณ ๖๐๐ คน (ในจำนวนนี้รวมคิดทั้งนายและพล
 ทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ด้วย)

การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น

ในยุคนั้นก่อนแต่ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘) เมือง
จันทบุรีเป็นเมืองขึ้นในกระทรวงการต่างประเทศ ยัง
ไม่ได้ขึ้นกระทรวงมหาดไทย และยังมีได้จัดการปก
ครองท้องถิ่นอย่างวิธีใด ๆ หนึ่งอย่างใด มีข้าราชการฝ่าย
สยามที่สำคัญ อันควรจะกล่าวถึงได้ ด้วยในครั้งนั้นก็มี
ท่านพระยาวิเชียรขิบัติ (หวาด บุนนาค)* ภายหลังเป็น

*ท่านพระยาวิเชียรขิบัติ (หวาด บุนนาค) นั้น ภาย
หลังเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็น พระยา
อรรคราชวรฤทธิ และโปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการ
ในกรุงเทพฯ ส่วนตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี
นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระยาวิเชีย
รขิบัติ (แบน บุนนาค) ซึ่งในสมัยนั้นเป็นพระเทพ
สังคราม เป็นผู้รักษาราชการเมืองแทนต่อมา

พระยาอรรคราชนารักษ์ (ผู้สำเร็จราชการเมืองจันทบุรี) พระกำแหงฤทธิรงค์ (แบน บุนนาค) ภายหลังเป็นพระเทพสงคราม แล้วเป็นพระยาวิเศษาธิบดี ปลัดเมือง๑ พระเสนาราชภักดี (โต บุนนาค) ภายหลังเป็นพระเทพสงคราม ยกกระบัตรเมือง ๑ หลวงศรีวิไชย (ศุภปรีชญาณนท์) ภายหลังเป็นพระกำแหงฤทธิรงค์ แล้วเป็นพระยาพิพิธพิไชยสุนทรการ ผู้ช่วยราชการเมือง๑ พระจักรยานานุพิจารณา (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือ๑ หลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันธ์มนันท์) ภายหลังเป็นพระ แล้วเป็นพระยานครไทยพิเนต กรมการฝ่ายตุลาการ ๑ กับมีหลวงอุดมสมบัติ (หนา บุนนาค)* ซึ่งภายหลัง

* พระยาเตชานุชิต (หนา บุนนาค) ซึ่งในขณะนั้นเป็นหลวงอุดมสมบัติ ก็โปรดเกล้าฯ ให้กลับไปรับราชการที่กรุงเทพฯ เช่นเดียวกัน คือกลับเข้าไปกรุงเทพฯ ราว ร.ศ. ๓๓ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ก่อนท่านพระยาอรรคราช ราว ๓-๔ ปี

เป็นพระมณฑิรพจนกิจ พระยาศักกิดีและพระยาเดชา
 นุชิต ข้าหลวงกำกับราชการเมือง ๓ นอกนั้นมีกรม
 การตำแหน่ง วงศ์ดั่ง นาวพร้อม การงานฝ่ายเมืองได้ปก
 ครองกันมาอย่างไรก็คงเป็นอยู่อย่างนั้น จนกาลล่วง
 มาในปีร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) โปรดเกล้าฯ ให้จัด
 การปกครองท้องที่มณฑลยกกำหนด ผู้ใหญ่บ้านขึ้นอย่าง
 ทุกวันนี้ จึงได้ โอนเมืองจันทบุรีไปขึ้นกระทรวงมหาด
 ไทยตั้งแต่นั้นมา และต่อมาในปีร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)
 ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการศาลยุติธรรมตามพระธรรม
 ญัตติแห่งเมืองขึ้นเป็นครั้งแรก จึงได้มีนายจำนงค์
 เนติบัณฑิต ซึ่งภายหลังเป็นพระจรรยายุติฤทธและ
 พระยาเจริญราชไมตรี ไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดี
 ผู้พิพากษาศาลมณฑล ๑

บรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ที่ออกนามข้างบนนั้น
 ในเวลานี้คงยังมีตัวอยู่ คือพระยาเดชาอนุชิต (หนา บุน
 นาค) กับพระยานครไทยพิเชต (ปลิว พันธุมพันธ์)

กับพระยาเจริญราชไมตรี (จำนงค์) เท่านั้น นอก
นั้นได้ถึงแก่ภรรณกรรมไปเสียหมดสิ้นแล้ว

การปกครองฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศส ก็ปกครอง
กันไปคนละฝ่าย คือฝ่ายฝรั่งเศสปกครองแต่ส่วนของ
ทหารฝรั่งเศสและบุคคลที่อยู่ใน ความคุ้มครองของเขา
หาได้มายุ่มยามเกี่ยว ข้องด้วยการ เมือง ฝ่ายเราอย่าง
ใดไม่

พลเมืองเข้าอยู่ในความคุ้มครองป้องกัน ของฝรั่งเศส

ระหว่างที่ฝรั่งเศส ตั้ง กองทหารอยู่ที่ จันทบุรี เป็น
หลักฐานแล้ว แต่นั่นก็มีพลเมืองจำพวกจีนพ่อค้าและ
พวกญวนชาว จันทบุรี พากันขอเข้าอยู่ในความคุ้ม
ครองป้องกันของฝรั่งเศส โดยขอรับหนังสือสำหรับ
ตัวไว้เป็นจำนวนมาก ส่วนที่เป็นคนไทยแท้ไม่มีใครมี
การที่บุคคลจำพวกนี้พากันขอเข้าอยู่ใน ความ คุ้ม กัน
ของฝรั่งเศสนี้ ก็เนื่องจากประโยชน์ ๒ ประการคือ
ประสงค์จะตรวจในทางการติดต่อค้าขายและรับ ดินค้า
เครื่องใช้เบี่ยงอาหารให้แก่กองทหารฝรั่งเศสประการ ๑
และเพื่อประสงค์เอาอำนาจฝรั่งเศสคุ้มครองป้องกันผล
ประโยชน์และทางคดีของตนอันจะมี ขึ้นต่อคนในบังคับ
สยามประการ ๒ ต่างพากันเห็นประโยชน์ อัน จะพึง
มีแก่ตนด้วยประการดังกล่าวนี้ จึงได้พากันขอเข้าอยู่
ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส เป็นจำนวนมาก

๒๑. สยามคอมมูนยกาเวป

ทำการขจัดขวางบ้านเมืองและทำร้ายประชาชน

เมื่อฝรั่งเศสเข้าตั้งอยู่ในเมือง จันทบุรี แล้วไม่กี่ปี
ระหว่าง ร.ศ. ๓๔ ถึง ๓๕ (พ.ศ. ๒๔๓๗-๘) ก็เกิดมี
สยามคอมมูน^{๒๑}ยชน ๒ พวก พวก ๑ ใช้นามสมญาว่า “เงี้ยว”
สำนักงานตั้งอยู่ที่ตำบลวัดใหม่เมืองจันทบุรีแห่ง ๑ อีก
สยามคอม ๑ มีนามสมญาว่า “เงี้ยว” สำนักงานตั้งอยู่
ที่ตำบลบางกระจะ อำเภอท่าใหม่แห่ง ๑ สยามคอม ย^{๒๑}
๒ พวกนี้ ไม่มีความสามัคคีปรองดองกัน ต่างหมู่ต่าง
คณะ ได้ถืออำนาจในพวกเหล่าของตน कुर्मักรพรรค
พวกทำร้าย ซึ่งกัน แดกันอยู่เนื่องนิตย์ บรรดาพ่อค้า
ประชาชนคนใดไม่เข้าในคณะใด พวก^{๒๑} อังย ก็เที่ยว
ขู่เข็ญหรือเที่ยว ทำร้าย ประชาชน พดเมือง อยู่เนื่อง ๆ
บางครั้งเที่ยวปล้นแย่งชิงเอาทรัพย์สิน^{๒๑} สิ่งของ พดเมือง ก็มี

เป็นเหตุให้ประชาชนพลเมืองมีความเดือดร้อนหาความ
 ปกติสุขมิได้ พลเมืองที่ได้รับความเดือดร้อน จึงพา
 กันมาร้องเรียน ขอความอารักขา ต่อ ผู้สำเร็จ ราชการ
 เมือง แต่ผู้สำเร็จ ราชการเมือง ก็ไม่ดำารมที่จะ
 ปรามปรามให้สัมาคมยังยั้งบราบคาบดังได้ ในยุค
 นั้น เมืองจันทบุรีแม้แต่ตามถนนตลาด ก็มีความ หวาด
 หวั่นเกรงภัยของสัมาคมยังยั้งอยู่ทุกหน้า เพราะเมือง
 จันทบุรีในสมัยนั้นนับว่าตกอยู่ในฐานะเคราะห์ร้าย ทั้ง
 เนื่องด้วยทางบ้านเมืองในระหว่างนั้น ไม่ มี กำลัง ทหาร
 พลตระเวนตำรวจอย่างใด เมื่อเหตุยังยั้ง กำเริบเห็น
 ปานฉะนี้แล้ว ทางฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขออำนาจกำลัง
 กองทหารฝรั่งเศส ช่วยระงับ ปรามปราม ทาง กอง
 ทหารฝรั่งเศสก็ได้เห็นความ เดือดร้อน จำเป็น ของ ฝ่าย
 บ้านเมืองและพลเมือง จึงได้รับรองช่วยเหลือ โดยส่ง
 กำลังทหารฝรั่งเศสให้แก่ บ้านเมือง ช่วย ทำการ ปราม
 ปรามร่วมมือกับกรมการฝ่ายบ้านเมือง ทำการจับกุม

พรรคพวกของ^{๒๕๒} ยทง ๒ คณะจนส่งรวบรวมเป็นต้นปรากฏ
 จำ^{๒๕๒} ใน^{๒๕๒} รงนั้นได้จับกุมพรรคพวก^{๒๕๒} ๓ มาคมองยทง ๒
 คณะได้ตัวสำคัญ ๆ หลายคน แล้วจัดการนำส่ง
 ไปกรุงเทพ ฯ มีหัวหน้าและพรรคพวกต้องถูกจองจำ
 ถักขัง กันจนกระทั่งหลาย ๆ ปี ตั้งแต่นั้นมา ๓ มาคมองย
 ก็แตกหมู่ คณะควบคุมกันไม่ติด และไม่มีสำมาคมใด
 ที่จะคิดตั้งคณะ^{๒๕๒} อยอีก นับว่าเป็นปกติ เรียบ ร้อย
 คดอด มา

การที่^{๒๕๒} ๓ มาคมองยต้องถูกจับกุม เป็นการ ส่ง รวบรวม
 คามทั้ง^{๒๕๒} นี้ เนื่องด้วยกองทหารฝรั่ง^{๒๕๒} ได้มี ความ^{๒๕๒} เอื้อ
 เพื่อช่วยทำการปราบปรามดังกล่าวมา อันควร จะ
 ส่งรเสรีในคุณความดี ของเขา ทั้ง^{๒๕๒} ๓ ความได้ทรง
 ทราบได้ ผ่าดระอองชุด^{๒๕๒} พระบาท จึงได้ทรงพระกรุณา
 ไปโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็น
 บำเหน็จ ความ ชอบตอบแทนคุณ ความดี^{๒๕๒} งาม ทหาร
 ฝรั่ง^{๒๕๒} ได้มีผู้บังคับการทหารฝรั่ง^{๒๕๒} เป็นคนด้วย

การชำระคดีความที่เกี่ยวข้องด้วย

คนในบังคับฝรั่งเศส

จำเริญนับแต่กองทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ในเมือง จันทบุรีแล้ว ปรากฏว่าบรรดาพวกจีนพ่อค้าและบุคคลที่เข้าอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของฝรั่งเศส ได้ทำการขัดขวางต่อทางการปกครองและการชำระคดีความอยู่เนื่อง ๆ เช่นคดีที่คนไทย กล่าวหา ว่าคนในบังคับฝรั่งเศสกระทำความผิด คนในบังคับฝรั่งเศส ก็ยอมทำการขัดขวางอำนาจบ้านเมืองและโรงศาล โดยไม่ยอมมาให้เจ้าพนักงานทางฝ่าย บ้านเมืองไต่สวน ชำระ บ้างอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับป้องกันของฝรั่งเศส เป็นทาง ชูเจ้าพนักงานฝ่ายบ้านเมืองเหล่านี้เป็นต้น คดีเรื่องใดเมื่อปรากฏว่า เกี่ยวข้องด้วยคนใน บังคับ ป้อง กัน ของฝรั่งเศสแล้ว ก็อบจะทุกเรื่อง ต้องมีการพินิจและได้ตอบกับกองทหารฝรั่งเศสอยู่เสมอ บางเรื่อง กอง

ทหารฝรั่งเสดักเกี่ยจกันเอาไว้ช่วยเหลือคนใน ฝ่าย ของ
 เขา คือไม่ยินยอมให้คนฝ่ายเขามาให้ฝ่ายบ้านเมือง
 ขำระว่าก่ด่าดั่งนี้ก็มีบ้าง เป็นเหตุให้บ้านเมืองถึงกับ
 รายงาน บอก กล่าว เจ้า กระทบวงให้พูดจา ว่าชานกับ
 กระทบวงการต่างประเทศ แด่สถานทูต รั้งบัลลังก์ใน กรุง
 สยามอยู่เนื่องนิคย์ กว่าจะเป็นการตกลงสำเร็จเด็ด
 ขาดไปเรื่องหนึ่ง ๆ ได้ต้องกินเวลาช้านาน ทั้งนี้เป็น
 เหตุให้ทางการเมืองในยุคนั้น ย่อมมี อุปสรรค ขัดขวาง
 ไม่ดำเนินไปได้สะดวก จึงเป็นภาระอันหนักใจหนักแรง
 ทางบ้านเมืองในสมัยนั้นมาก

การสืบเปลี่ยนย้ายถอนทหารฝรั่งเศส

บรรดานายและพลทหารฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ที่เมือง
จันทบุรีนั้น ตามธรรมดาต้องมีการสืบเปลี่ยนย้ายถอน
กันอยู่เสมอ ยิ่งชั้นผู้บังคับการด้วยแล้ว ดังเกิดคุณ ๑
มาประจำอยู่ไม่กี่ปี ก็ต้องมีการสืบเปลี่ยนกันใหม่
เมื่อคำนวณดูถึง บรรดาผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่มา
อยู่ในเมืองจันทบุรีเป็นเวลา ๑๒ ปี มีจำนวนชั้นผู้บังคับ
การกว่า ๑๐ คน เท่าที่จำชื่อได้มีกัปแตนเยราร์ ๑ ซิน
เยต์ ๑ ก่อมมังคังเยแดงส์ ๑ ก็นซ์ ๑ ฮาดเป็ส ๑
โบนาก็อกซี่ ๑ ดีกูเอ ๑ เวแนต ๑ โรแบร์ ๑ ไฟร์
เดต์ ๑ ในจำนวนผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่ออก
นามข้างบนนี้ มีคนสำคัญอยู่ก็แต่ก่อมมังคังโรแบร์
ผู้เดียว ซึ่งเป็นผู้ที่มั่งชื่อเสียงโด่งดังกว่าเขา ซึ่งคณะ
ข้าราชการและมหาชนมีความกลัวเกรงมาก เนื่องด้วย
ก่อมมังคังโรแบร์ เป็นผู้ที่มีนิสัยดุร้ายและมียโสอยู่

ด้วย จึงกระทำให้ประชาชนเป็นส่วนใหญ่มีความหวาด
 หวั่นกลัวเกรง ความทงของข้าของก๊อมมั่งดังโรแบร์
 เป็นอย่างไร ดังจะเห็นได้ ในเรื่องที่จะเขียนต่อไป
 ข้างหน้า

การล่าเตียงสะเปียงอาหาร เครื่องสรรพาวุธ และทหารส่งระหว่าง อินโดจีนกับเมืองจันทบุรี

ตามปกติในรอบสัปดาห์หนึ่ง ต้องมีเรือเมดของ
บริษัทฝรั่งเศสชื่อ “โคโน” สำหรับล่าเตียงบรรทุก
สัมภาระเช่นสะเปียงอาหารเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ตลอด
จนนายและพลทหารไปมา ส่งที่ปากน้ำแหลมสิงห์เสมอ
เช่นบรรทุก โค พ้อ และเนื้อกระป๋อง ขนมปังสำหรับ
พลทหารบริโภคเหล่านี้เป็นต้น

ส่วนเรือรบที่ไปมาตรวจตราบ้าง เป็น ครั้ง คราว
จำนวนนายและพลทหารก็ดี หรือสิ่งอื่น ๆ ก็ดี ย่อม
ส่งมาจากไซ่ง่อนเป็นส่วนมาก

นอกจากเรือเมดโคโน เติมนับส่งสัมภาระให้แก่
กองทหารฝรั่งเศสระหว่างจันทบุรีกับไซ่ง่อนนั้นแล้ว เรือ

โตในก็แะรับส่งสินค้าทางท่ากรุงเทพ ฯ ด้วย ดังนั้นคน
ไทยที่มีประสงค์จะโดยสารเรือเมดตันนี้ ไปมาระหว่าง
กรุงเทพ ฯ กับจันทบุรีแล้ว ก็ย่อมไปมาได้ โดยเสีย
ค่าโดยสารให้แก่เขาตามอัตรา

การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศสและทหารญวน

ที่ทำร้ายหรือข่มเหงพลเมือง

ระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสและทหารญวนตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีแตกปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ได้มีเหตุการณ์ไม่เรียบร้อยเกิดขึ้นระหว่างคนไทยกับทหารฝรั่งเศสและทหารญวนบ้าง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น โดยมากมักจะเป็นเรื่องที่ทหารฝรั่งเศส หรือญวนกระทำอนาจารแก่บุตรภรรยาชาวบ้าน เช่น พละสุรามีเมียเที่ยวอาละวาดทุบตีชาวบ้าน หยิบฉวยทรัพย์สินของราษฎรไปโดยไม่บอกกล่าวหรือขอรับอนุญาตจากเจ้าของบ้าง เมื่อมีเรื่องเกิดขึ้นแล้ว พลเมืองต่างก็นำเหตุมาร้องฟ้องต่อฝ่ายบ้านเมือง ฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องสอบสวน เมื่อเห็นว่ามีมูลหลักฐานความจริงแล้ว ก็นำส่งตัวโจทก์ และตั้งขึ้นพยานไปให้ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสพิจารณาไต่สวน เมื่อได้ความตามจริงตามคำร้องกล่าวหาแล้ว ผู้บังคับ

การทหารฝรั่งเศสก็ถึงโทษทัณฑ์ให้เสมอ เช่นมีการบังคับให้ทหารใช้คำสั่งของให้บ้าง หรือให้ลงอาญาบ้าง ข้อนี้เป็นการนำธรรมเจริญผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง ที่เขาไม่ใคร่จะเข้าด้วยการกระทำผิดของคนฝ่ายเขา ดังนั้น บรรดาทหารฝรั่งเศสก็ดี ทหารญวนก็ดี จึงไม่ใคร่กล้าข่มเหงราษฎรพลเมืองนัก เป็นแต่นานๆ จะมีเรื่องขึ้นสักเรื่องหนึ่ง ไม่ใช่จะมีเรื่องกันเสมอไป

การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส

บรรดาทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวนซึ่งได้กระทำความผิด เพราะเหตุที่มัวแต่เมืองร้องฟ้องว่ากล่าวก็ดื้อ หรือผิดต่อยุทวิสัยของเขา ก็ ผู้บังคับการยอมให้มีการลงโทษทัณฑ์เดมอ

การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศสนั้น มีหลักการลงโทษดังนี้คือ -

- ๑ กักขังห้องมืดมีกำหนด
- ๒ ให้เดินไปมาในเขตต์ที่อันมีกำหนด (หยุดไม่ได้)
- ๓ ให้ยืนอยู่ในเขตต์ที่อันมีกำหนด (ย่างเท้าไปไหนไม่ได้)
- ๔ ห้ามเที่ยวมีกำหนด
- ๕ ตัดเงินเดือน
- ๖ ให้ทำความส่ออาด (แต่แต่เขาจะใช้)

การลงอาชญาในหมายเหตุ ๒-๓ นั้นมักให้ผู้รับโทษ
แต่งเครื่องแบบสำเนาด้วยพร้อม เช่นต้องแบกอาวุธขึ้น
ประจำอยู่บนบ่า ดังนี้ เป็นต้น

วิธีการกำหนดโทษใน ๒ ประเภทนี้ เขามักจะ
กำหนดเป็นเวลาชั่วกึ่งนาฬิกาก็ได้แต่โทษ

เท่าที่ได้ทราบ หรือได้พบเห็น ย่อมมีทหาร ฝรั่งเศส
เค็ดต้องถูกรับโทษใน ๒ ชนิดนี้เสมอไม่ว่าใครขาด การ
ลงอาชญาอย่างอื่นนอกจากที่กล่าวข้างบน เช่นการ
จองจำด้วยเครื่องพันธนาการนั้นเขาหาได้ใช้กันไม่.

ความติดต่อสัมพันธ์ระหว่างทหารฝรั่งเศส กับข้าราชการ และพลเมือง

ขณะที่กองทหารฝรั่งเศสเข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีใหม่ ๆ ความสนิทสนมติดต่อสัมพันธ์กันในระหว่างนายและพลทหารฝรั่งเศส ทหารญวน กับหมู่คณะข้าราชการและพลเมืองนั้น ก็ยังไม่สนิทสนมกลมเกลียวกันอย่างไรนัก เพราะพลเมืองรู้สึกว่าเป็นคนต่างชาติต่างภาษาและต่างศาสนา กัน จึงยอมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ประชาชนพลเมืองจะต้องมีความหวาดหวั่นเกรงกลัวจนต่อ ๆ มาภายหลังแล้ว ความคุ้นเคยซึ่งกันและกันก็ย่อมมีทิวชนเป็นลำดับ ความที่กลัวเกรงก็ย่อมลดน้อยสูญหายไป ดังนั้นพลเมืองกับนายทหารฝรั่งเศสก็ติดต่อสนิทสนมกันดี จึงต่างรู้จักมักคุ้นและรู้สึกดีใจคอยซึ่งกันและกันยิ่งขึ้น จนบรรทมเนียมและประเพณีทางต้องฝ่ายต่างถือกันอยู่เป็นอย่างไร ก็ย่อมซึมซับทราบกันได้

ตลอด เช่นมีการแสดงความรักจับไม้จับมือกัน
หรือไปมาส่งนทนาเที่ยวเตร่ด้วยกันเห่ด่ากันเป็นต้น เมื่อ
ความสัมพันธ์อยู่ต่อกันดังกล่าวมา ความที่เห็นเป็น
คนต่างชาติต่างภาษา ต่างศาสนา ก็เลยไม่ได้คิดเห็น
ว่าเป็นการแปลกประหลาดอย่างไร

ภาษาที่ใช้กันระหว่างทหารฝรั่งเศส กับข้าราชการ และพลเมือง

ในสมัยนั้นภาษาที่ใช้กันระหว่างทางบ้านเมืองกับ
กองทหารฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายต้องมีด้ามไว้สำหรับแห่ง
ตะคน เพื่อเป็นทางสะดวกในทางพูดจาและแปลภาษา
หรือหนังสือราชการที่มีโต้ตอบกัน

ส่วนบรรดาทหารฝรั่งเศสที่ต้องใช้พูดจาติดต่อกับ
พวกข้าราชการหรือพลเมือง บางคนพูดภาษาญวน
ได้ ก็ใช้ภาษาญวน เพราะพลเมืองในจังหวัดจันท
บุรีมีคนญวนพื้นเมืองอยู่มาก จึงต้องใช้ภาษาญวน
กันเป็นพื้น ดังนั้นถ้าเป็นทหารญวนแล้วก็ทำการติด
ต่อกับคนพื้นเมืองได้สนิทกว่าทหารฝรั่งเศส เพราะคน
ไทยที่รู้จักภาษาญวนก็มีพูดญวนได้เป็นบางคน ดังนั้นการ
ที่จะพูดจาติดต่อกันในทางการซื้อขายสิ่งของก็ดี หรือกิจ
การอื่นๆก็ดี จึงมักต้องใช้ภาษาญวนกันเป็นหลักเสมอ

ความประพฤติ

ของนายและพลทหารฝรั่งเศส

ในพวกนายและพลทหารฝรั่งเศสนั้น ตามปกติ เมื่อหมดเวลาหน้าที่ราชการของเขาแล้ว มักพอใจพากันเที่ยวเตร่เป็นหมู่ๆ บางคนที่มีเพื่อนฝูงคนไทย ก็ไปชักชวนให้ลงไปเที่ยวเตร่ก็มี เช่นการขี้มาการ ยิงนกเถ่าเป็นต้น บางคนก็พอใจเล่นการพนัน เพราะในยุคนั้นเมืองจันทบุรีมีโรงบ่อนเบี้ยและโรงหญิง นครโสเภณีก็มีอยู่หลายโรง นับว่าเป็นเมืองอุทมนต์ไปด้วยความหาหยะ ในสมัยนั้นบรรดานายและพลทหารฝรั่งเศสบางคน ก็พอใจเที่ยวคบค้าสมาคมกับ หญิงโสเภณีก็มี หรือเที่ยวชอบบุตรภรรยาเขาก็มี ถ้าวันใดเป็นวันอาทิตย์ด้วยแล้ว เขาก็ออกเที่ยวกันเพื่อนพ้อง ยิ่งเป็นวันเงินเดือนออกด้วยแล้วก็ยิ่งเป็นเวลาดำรงของ

เขามาก มีการชักชวนเลี้ยงดู^๕ซื้อเครื่องคัมตามโรง
 ร้านบริโภคนั้น บางคนเสพยา^๕ร่ามันเมาถึงกับหลง
 ทางไปตกน้ำตายก็มี ความชุกชุมของนายและพดทหาร
 ฝรั่งเศสในเรื่องเที่ยวโรงหญิงโสเภณีนั้น ปรากฏว่า
 บางคนพากันเจ็บป่วยเป็นโรคสำหรับบุรุษก็มี เมื่อ
 ความได้ทราบถึงผู้บังคับการว่า ทหารของตนมีอาการ
 เจ็บป่วยเกิดเป็นโรคขึ้นแล้ว ผู้บังคับการทหารจึง
 ได้ร้องขอต่อฝ่ายบ้านเมือง ให้บังคับเจ้าของโรงหญิง
 โสเภณี ให้นำพวกหญิงโสเภณีไปให้นายแพทย์ทหาร
 ฝรั่งเศสทำการตรวจ เชื้อโรคชาติยัตะ ๓ ครั้ง เสมอไป
 เพื่อเป็นทางป้องกันไม่ให้ทหารฝรั่งเศสเกิดเป็นโรคอีก
 แม้กระนั้นก็ดี ความก็ยังปรากฏอยู่ว่า ทหารฝรั่งเศส
 ยังคงมีจำนวนที่ป่วยด้วยโรคนี้^๕อยู่เหมือนกัน เป็นแต่
 ลดน้อยลงไปบ้างเท่านั้น

การเงินที่^{๒๖}ใช้กันอยู่^{๒๗} ในขณะนั้น

สำหรับกองทหารฝรั่งเศส คงใช้เงินและธนบัตรของเขา คือใช้ปะปนกันไปกับเงินและรัฐของเรา เงินของฝรั่งเศสที่มีใช้อยู่ในระหว่างนั้น ก็เป็นชนิดเดียวกันกับเงินที่เขาใช้อยู่ในเวดานี้ คือเงินเหรียญใหญ่ ตวานกชนิด ๑ ตวานรูปแม่พระชนิด ๑ เงินชนิด ๒๐ เซนต์ อย่าง ๑ ชนิด ๑๐ เซนต์ อย่าง ๑ รัฐชนิด ๑ เซนต์อย่าง ๑ กับธนบัตรซึ่งใช้ในอินโดจีนอีกหลายชนิด

การใช้จ่ายเงินฝรั่งเศสกับเงินและรัฐของไทยปะปนกันไปในนั้น ได้คิดหักทอนกันตามมาตรฐานราคาเงินของไทย นับว่าการแลกเปลี่ยนใช้เงินกันระหว่างกองทหารฝรั่งเศสกับพลเมืองนั้นก็เป็น การสะดวกเป็นปกติดี หาได้มีเหตุขัดข้องดักด้ามกอย่างใดไม่ เพราะทางราชการฝ่ายเราก็ออมรับรองให้ใช้จ่ายกันได้ดังนี้

การค้าขายและรับส่งสินค้าของพลเมือง ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส

มีพ่อค้าที่เป็นจีนและญวนหลายคนได้เป็นผู้ทำการ
ติดต่อกับกองทัพฝรั่งเศส มีการรับส่งสินค้าและ
เสบียงอาหารให้แก่กองทัพฝรั่งเศส เช่น ข้าวสาร
เนื้อโคสุกร เป็ด ไก่ ฟืน ผักต่างๆ เหล่านี้เป็นต้น

การจำหน่ายสินค้าและ เครื่องอาหารการกินให้แก่
กองทัพฝรั่งเศสในยุคนั้น พรกพ่อค้าและแม่ค้าโดย
มากพากันรุ่มรวย เพราะการหาเงินกับกองทัพ
ฝรั่งเศสย่อมได้ ผลกำไรงามดีกว่าที่จะจำหน่ายขายชื่อ
ให้แก่คนไทย ความกระหายอยากได้เงินของฝรั่งเศส
ถึงกับเมื่อฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีแล้ว บางคนพากัน
บันด้ายคายก็มี ความจริงก็เป็นเช่นนั้น เพราะเมื่อ
ระหว่างกองทัพฝรั่งเศสตั้งอยู่ อาหารการกินย่อม
ขายได้สะดวกและได้ราคาแพงๆ ซึ่งเป็นเหตุให้พ่อค้า

บางคนมีทรัพย์สินในยุคนั้นก็หลายคน ดังนั้น
บุคคลจำพวกที่เห็นแก่จะได้จึงต้องพากันเสียตาย เมื่อ
จะคิดคำนวณถึงการเงินที่ฝรั่งเศสได้ใช้จ่ายอยู่ที่จันท
บุรีในช่วงเวลา ๑๒ ปีเห็นจะเป็นจำนวนเงินหลายล้านบาท

ความจริง ในเวลาที่ฝรั่งเศสยังตั้งกองทหารอยู่
เมืองจันทบุรี ในสมัยนั้นคือการส่งลูกกรีกครันด้วยผู้
คนต่างชาติ ทั้งประกอบด้วยโรงบ่อนเบี้ยและโรงหญิง
โสเภณีก็มีอยู่พร้อม ดังนั้นเมื่อกองทหารฝรั่งเศส
เคลื่อนที่ไปจากจันทบุรีแล้ว ค่อนนั้นมาจึงทำให้เมือง
จันทบุรีเจ็บบเทา และเป็นเหตุให้พ่อค้าประชาชนที่เคย
ได้เงินฝรั่งเศสมีความขัดสนหาเงินไม่ค่องเหมือนเวลา
ที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่

โรงงานที่จำหน่ายชายสิ่งของให้แก่ พวกนายและพลทหารฝรั่งเศส

ที่บริเวณหน้าค่ายกองทหารฝรั่งเศส คือแถวที่พัก
ผู้ว่าราชการจังหวัดและที่เป็นโรงพักตำรวจภูธรเดียวกัน
ในครั้งนั้น มีพวกจีนชกเกียนในบังคับฝรั่งเศสพากันขอ
อนุญาตจากกองทหารฝรั่งเศส ตั้งโรงงานจำหน่าย
สินค้าและเครื่องใช้ให้แก่พวกนายและพลทหารฝรั่งเศส
อยู่หลายหลัง สิ่งของที่มีจำหน่ายอยู่นั้นโดย
มากสั่งตรงมาจากไซ่ง่อน เช่นเครื่องเสื้อผ้ายาสูบ
เหล้าต่าง ๆ เครื่องอาหารกระป๋องต่างๆ ตลอดจน
เครื่องกระตุ้นดินปืนสำหรับใช้ในการยิงนกก็มี เพราะ
นายทหารฝรั่งเศสบางคนพอใจเล่นปืนยิงนก โรงงาน
เหล่านั้นจึงได้ขออนุญาตสั่งมาไว้จำหน่าย

ส่วนคนไทยหรือหมู่คณะข้าราชการ ถ้าจะต้อง
การซื้อหาสิ่งของเครื่องใช้อันใดบ้าง ก็ย่อมไปหาซื้อได้

ตามโรงร้านเหล้านั้น แต่จะไปมาโดยเปิดเผยไม่มีใครได้
 เหตุว่าตามบริเวณแถวหน้าบริเวณค่ายกองทหาร ของ
 เขา เขาห้ามไม่ให้คนไทยไปมาเที่ยวเตร่ เว้นแต่
 บุคคลที่มีกิจธุระอันจำเป็นที่จะต้องไปมาหาผู้บังคับการ
 หรือนายทหารบางคนก็ตนรู้จัก หรือมีเหตุที่จะไปหา
 เขาเท่านั้นจึงจะไปมาได้ ข้าพเจ้ายังจำได้ดีว่าเป็นเวลา
 วันหนึ่ง ข้าพเจ้ากับเพื่อนคนหนึ่งพากันไปเที่ยวหาซื้อ
 สิ่งของที่โรงร้านเหล้านั้น บังเอิญไปพบกับนายทหาร
 ฝรั่งเศสชนนายร้อยเอกเข้าที่โรงร้านขายของนั้นคนหนึ่ง
 นายทหารฝรั่งเศสก็ดูว่าเจ้าของร้าน ในเรื่องที่ชอบญาติ
 ให้คนไทยที่เขาไม่รู้จักไปด้วยกับข้าพเจ้านั้น ให้ชน
 มาเที่ยวในโรงร้าน อันเป็นทางผิดกับคำสั่งของเขา
 โดยนายทหารฝรั่งเศสคนนั้นกล่าวว่าคนไทยเพื่อนของ
 ข้าพเจ้าผู้นั้น เป็นทหารเรือของไทย จึงไม่ควรให้ชน
 มาเที่ยวเตร่ ส่วนตัวข้าพเจ้าเขาไม่ว่ากล่าวอย่างใด
 เป็นแต่เขาพูดว่า ข้าพเจ้าเป็นคนของเจ้าเมืองเขาวุจัก

ในวันนั้นเองเขาก็ออกคำสั่งให้เจ้าของร้านนั้นทำการปิดร้านไม่ให้ค้าขายสิ่งเองเสีย ๗ วัน เพื่อเป็นการดงโทษ แต่ความจริงเพื่อนของข้าพเจ้าที่เขาคิดว่าเป็นทหารเรือไทยนั้น ไม่จริงเลย เป็นโดยเขาสงสัยเท่านั้น ฉะนั้นบรรดาผู้ที่จะไปหาซื้อสิ่งของ ตามโรงร้านนั้นแล้ว ต้องเป็นคนที่เขารู้จักอย่างหนึ่ง หรือไปหาซื้อสิ่งของให้ในนามผู้ว่าราชการเมืองอย่าง ๓ แม้เขาจะพบปะเขาก็ไม่ห้ามปรามหรือว่ากล่าว ดังนั้นบรรดาคนไทยอื่น ๆ จึงหากดักดักตายไปเที่ยวเตร่ไม่

วินัยของทหารฝรั่งเศส

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ทหารที่คนไทยจะไปมา
เที่ยวเตร่ตามบริเวณค่ายทหาร เขากอดขันห้ามปราม
แต่ก็มีครั้งหนึ่งในราวปีร.ศ.๑๓๕ (พ.ศ.๒๔๓๘) ที่มีคน
ไทยคน ๑ (ข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้เสียแล้ว) ได้เดินไป
ตามสนามฝึกหัด (คือสนามฝึกหัดทหารที่ยังปรากฏ
อยู่เดี๋ยวนี้) โดยคนไทยผู้นั้นมุ่งจะเดินไปบ้านของคน
ซึ่งอยู่ทางบ้านแก้ว (หลังค่ายทหาร) ทางที่จะเดิน
ไป ต้องเดินผ่านค่ายบริมคูค่ายทหารไปด้วย ในวัน
เวลาที่เดินผ่านไปนั้น เป็นเวลาจวนห้าค่ำแล้ว ฝ่าย
ยามทหารฝรั่งเศสซึ่งประจำรักษาการณ์อยู่บนเชิงเทิน
ค่ายมุ่ด้านทหารฝึกหัดได้สังเกตเห็นเข้า จึงได้ออกเสียง
ร้องห้ามเป็นภาษาฝรั่งเศสดังเสียงคล้ายๆว่า “ฮัร่าๆ”
ซึ่งแปลว่า “ให้หยุด” คนไทยผู้นั้นไม่เข้าใจภาษา
เมื่อได้ฟังเสียงยามทหาร ฝรั่งเศส ร้องคำรามออกเสียง

การปกครองบังคับบัญชาทหารฝรั่งเศส

และทหารญวน

บรรดากิจการที่เกี่ยวข้องในทางการทหารฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีนั้น อำนาจการบังคับบัญชาและระเบียบการต่าง ๆ อยู่ในผู้บังคับการทหารที่จันทบุรีทั้งสิ้น ส่วนกองทหารที่ตั้งอยู่ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ก็มีผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้บังคับบัญชาอีกส่วน ๑ แต่กั้นอยู่ในผู้บังคับการทหารที่จันทบุรี เมื่อมีกิจการเกี่ยวข้องกับการทหารอย่างไร ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีก็ต้องฟังคำสั่งในทางปฏิบัติการงานโดยตรงจากผู้บัญชาการทหารที่เมืองไซ่ง่อน แต่ถ้ามีการเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว ผู้บังคับการทหารต้องพุดจาฟังคำสั่งของทูตและกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ฯ เช่นมีบุคคลที่ขอเข้าอยู่ในร่มธงในความคุ้มครองบ้องกันของฝรั่งเศส หรือมีคดีซึ่งเป็นข้อทู่เถียงเกี่ยวข้องกับคนใน

บังคับของเขา กับคนไทยแล้ว ทางกองทหารก็จัดการ
ขอหนังสือสำหรับตัว หรือบอกกล่าวให้ คณะทูตและกง
สุลในกรุงเทพฯ ทราบดังนี้ เป็นต้น.

ส่วนบรรดาทหารญวน ก็มีนายทหารฝรั่งเศสชั้นนาย
ร้อยเป็นผู้บังคับบัญชาปกครองอีกชั้น ๑ เพราะทหาร
ญวนมียศชั้นนายสิบจนถึงจ่านายสิบเป็นอย่างสูงเท่านั้น
หาได้มีชั้นนายร้อยเป็นผู้บังคับบัญชาปกครองกัน โดย
ถ้าพึ่งไม่ ทั้งนี้จะเนื่องมาจากที่เขาไม่เชื่อในความ
สามารถหรือความไว้วางใจทหารญวนนั่นเอง เขาจึง
ไม่ตั้งทหารญวนเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาตนเอง.

กองทหารฝรั่งเศสตั้งด่านตรวจเรือเมด และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสตั้งกองทหารขึ้นที่เมืองจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นหลักฐานใน ร.ศ. ๓๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) แล้ว ต่อئ้นมา กองทหารฝรั่งเศสตั้งด่านยามรักษาการณ์ขึ้นที่หัวแหลมตึกแดงเดิยวนี้แห่ง ๓ สำหรับให้เจ้าหน้าที่ตรวจบรรดาเรือเมดหรือเรือใบที่จะผ่านเข้าออก

ดังนั้นบรรดาเรือเมดก่อนที่จะผ่านเข้าออกที่ปากน้ำจันทบุรีเมื่อใกล้จะถึงหัวแหลมตึกแดงแล้ว ต้องเปิดตราสัญญาณให้กองทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำได้ยื่นและต้องรอจักรวะรับให้พวกทหารเรือด่านของเขาขึ้นมาตรวจฝ่ายกับต้นเรือต้องยื่นบัญชีจำนวนสินค้าและจำนวนคนทโดยสำรไปมาให้เขาทราบทุกคราวเที่ยวเมด เมื่อเขาได้มาตรวจและรับเอาบัญชีไปแล้ว เรือเมดจึงจะใช้จักร

เข้าออกได้ เรือเมดที่เดินอยู่ในยุคนั้น มีเรือชื่อ
 “พัฒนา” กับ “ศรีเบญจ” เป็นครั้งแรก แล้วต่อมาก
 มีเรือ “อัมฤตคประเวศ” กับ “บุเกดติงา” ของ
 พระองค์เจ้าสายส้นนิทวงศ์เป็นต้น มาเดินแทน.

ส่วนบรรดาเรือใบซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออก
 ไปมาค้าขาย ก็ต้องแวะหน้าด่านตึกแดงให้เขาตรวจดู
 สิ่งของหรือสินค้านั้นเช่นเดียวกัน ถ้าไม่แวะให้เขา
 ตรวจแล้ว เขาก็ใช้กระสุนปืนยิง ปราบกฏว่าเรือบาง
 ลำที่ไม่ได้แวะให้เขาตรวจ ต้องถูกกระสุนปืนของทหาร
 ยามยิงและเสียหายไปบ้างก็มี เวดานั้นนับว่าอำนาจ
 ของฝรั่งเศสเหมือนหนึ่งเป็นเจ้าของเมือง เมื่อเขาจะ
 ทำอย่างไร เขาก็ยอมทำได้ตามความพอใจทุกอย่าง.

ครอบครัวของทหารฝรั่งเศส และทหารญวน

บรรดานายทหารฝรั่งเศส โดยมากไม่มีใครจะได้มีภรรยา (มาตาม) มาแต่ยุโรป ที่มีบ้างบางคนก็แต่ชั้นผู้บังคับการ ส่วนชั้นรอง ๆ ลงมาเช่นนายร้อยเอก โท ครี เหล่านี้ โดยมากมักได้บุตรหลานของทหารญวนเป็นภรรยาก็บ้าง และที่ใดคนไทยคนญวนราวพื้นเมืองเป็นภรรยาก็มี เมื่อบุตรหลานของทหารญวนหรือหญิงไทยคนใดไปได้กับนายทหารฝรั่งเศสแล้ว นายทหารฝรั่งเศสก็เข้าบ้านเรือนให้พักอาศัย อยู่ตามตลาดจันทบุรี แล้วก็แบ่งเวลาไปมาหาภรรยาของเขาเป็นเวลา ๆ หาได้พาภรรยาของเขาเข้าไปไว้ในค่ายทหารไม่ โดยข้อบังคับของเราห้าม เว้นแต่นายทหารชั้นผู้บังคับการที่มีภรรยาชาวยุโรปด้วยกันแล้วเขาก็อยู่ในค่ายทหารได้ ส่วนนายสิบและพลทหารญวนนั้น มักจะมีครอบครัว

ครัวบุตรภรรยาติดตามมา ประจำ อยู่ด้วยโดยมาก คือ
อยู่รวมกันที่โรงทหารญวนนั่นเอง.

บรรดาหญิงญวนที่เป็นภรรยานายทหารฝรั่งเศสก็ด^๕
หรือที่เป็นบุตรภรรยาของทหารญวนก็ด^๕ ย่อมจะมีข้อ
เสียดในทางชุกชน เช่นมีการเป็นชู้กับคนไทย หรือ
บางคนเคยกลายเป็นหญิงโสเภณีกัม^๕ นับว่าเมืองจันท
บุรีในสมัยนั้น เป็นสมัยที่อุดมไปด้วยหญิงญวน เพราะ
มีจำนวนเป็นร้อย ๆ จึงเป็นที่ดึงดูดของ ชายหนุ่มคน
หนุ่มเมืองส่วนหนึ่ง.

ในล่อนนายทหารฝรั่งเศสที่มาได้หญิงไทยเป็นภรร
ยานั้น บางคนปรากฏว่าได้เกิดบุตรด้วยกันกัม^๕ เช่น
นายศรีตราษ ล่ากรีกานนท์^๕ ซึ่งเป็นบุตรบุญธรรม
ของข้าพเจ้า^๕ ซึ่งอาศัยอยู่ในเวดานนเบนตัน.

๕ นายศรีตราษนั้นเดิมชื่อ บุรงเย อันเป็นชื่อสกุล
ของนายร้อยตรี บุรงเย นายทหารฝรั่งเศส ซึ่งมาได้
นางทิม ชาวเมืองจันทบุรี เป็นภรรยา ครั้นเมื่อของ

กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือการรักษาโรค ภัยไข้เจ็บให้ชาวราชการและพลเมือง

ในเมืองจันทบุรีครั้งนั้น หาได้มีแพทย์หลวงประจำสำหรับทำการรักษาโรคภัย เช่นทำการผ่าตัดบาดแผลไม่ แม้แต่แพทย์เซดยศศักดิ์จะมีภูมิรู้ในเรื่องทางเวชศาสตร์ของฝรั่งก็ไม่มี ดังนั้นสรรพเครื่องยาของทหารฝรั่งเศสได้อพยพจากจันทบุรี ไปตั้งอยู่ที่เมืองตราขใน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) แล้ว นายร้อยตรีบุรุษเจ้จันทนางทิมผู้ภรรยากับบุตรชายที่ก่อดำนามข้างบนนี้ไปอยู่ที่เมืองตราขด้วย. ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กองทหารฝรั่งเศสได้อพยพออกจากเมืองตราข ดำรงของนางทิมต้องกลับยุโรป นางทิมผู้เป็นภรรยากับบุตรชายจึงต้องตกค้างอยู่ที่เมืองตราข. เมื่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เจ้า วรยะศิริ) ครอง

ฝรั่งที่ใช้กันอยู่ในสมัยนั้น จึงไม่มีใครขุดมเหมือนสมัย
 นี้ เหตุนี้เมื่อมีหมื่นคณะข้าราชการทางฝ่ายบ้านเมือง
 หรือพลเมืองที่มีความเจ็บไข้หรือบาดเจ็บ ที่จำเป็นต้อง
 เย็บคองผ้าหรือต้องรักษาทางนี้แล้ว ทางกองทหารฝรั่ง
 เค็ดักมีความเชื่อเพื่อช่วยเหลือให้ยารักษา และจัดการ
 เย็บคองผ้าบาดเจ็บนั้นๆ ให้ แต่การที่จะเอาบุคคลที่
 บัวยเจ็บไปให้นายแพทย์ฝรั่งเค็ดักช่วยทำการตรวจรักษา
 ยังเป็นพระยาศรีวิสุทธิเทพราช ปลัดทูลฉลองกระทรวง
 มหาดไทย ออกไปรับมอบหมายเมืองตราขันธ์จากฝรั่ง
 เค็ดัก ในพ.ศ. นั้นแล้ว จึงได้เปลี่ยนนามนายบุรุงเย บุตร
 ของนางทิมเตี้ยใหม่ว่า “ศรีวิตราษ” อันเป็นสร้อยนาม
 บรรดาศักดิ์ของท่านกับนามเมืองประกอบกันแต่นั้นมา.
 และนายศรีวิตราษคนนั้นภายหลัง เมื่อครั้งเมื่อข้าพเจ้าไป
 รับราชการตำแหน่งนายอำเภอเกาะช้าง และประจำอยู่
 ที่ตำบลแหลมงอบ นางทิมผู้มารดา ได้ยกให้ในฐานะ
 เป็นบุตรบุญธรรมข้าพเจ้า.

ขอมาได้ สำหรับรับประทานครบถ้วนนี้ ต้องได้รับอนุญาตจาก
ท่านผู้ว่าราชการการเมืองฝ่ายเราเสียก่อน แล้วท่านผู้ว่า
ราชการเมืองจึงให้ด้ามฝ่ายเรานำตัวคนบ่วยไปยังกอง
ทหารบ้าง หรือมีหนังสือนำส่งไปบ้าง เมื่อนายแพทย์
ได้ตรวจแล้วเขาก็จัดการรักษาและให้ยาไว้ สำหรับใช้
จนกว่าจะหาย เขาหาได้คิดค่าบ่วยการค่ายาอย่างใดไม่
ข้าพเจ้าจำได้ว่าได้เคยมีอากรบ่วย ๒-๓ คราว ได้ขอ
หนังสือท่านผู้ว่าราชการเมือง ไปถึงนายแพทย์ฝรั่งเศส
แล้วนายแพทย์ฝรั่งเศสก็ตรวจ และให้ยาไว้รับประทานครบ
เมื่อยาที่เขาจ่ายให้ไว้หมด โดยอากรบ่วยของเรา

ต่อในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ทูลกระหม่อม
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งในขณะ
นั้นดำรงพระยศในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ
ได้ทรงพระกรุณาเสด็จประพาสที่พักข้าพเจ้า ๆ จึงได้นำ
ตัวนายควีตราษทูตเกล้า ๆ ถวายเป็นข้ารับใช้ใน
พระองค์ท่าน.

ความระมัดระวังป้องกันภัยของทหาร

ฝรั่งเศสและกวีผู้รักจอมทหาร

ในค่ายทหารฝรั่งเศสและบนเชิงเทินชันนาม เพดานนั้น
ได้มีการรักษาการณ์ประจำอยู่ทุกด้าน มีทั้งปืนใหญ่
ชันขึ้นไปตั้งไว้ อยู่หลายกระบอก ส่วนที่ค่ายกอง
ทหารปากน้ำก็มีเช่นเดียวกัน

ตามพฤติการณ์ของทหารฝรั่งเศส ย่อมมีการฝึก
หัดซ้อมจอมทหารของตนอยู่เนืองนิตย์ ถ้าตกถึงฤดู
แล้วแล้ว มักหัดทำการยิงเป้าที่บริเวณทุ่งนาเซยแห่ง ๑
ที่ปากน้ำตรงเกาะจุฬาแห่ง ๑ หรือทำการซ้อมรบเดิน
ทางไกล เช่นไปทำการฝึกหัดซ้อมที่ชันนามเนินเขา
พลอยแหวนเป็นต้น มีหนึ่งหลายครั้ง เมื่อกองทหาร
ฝรั่งเศสจะมีการนัดหมายยิงเป้ากันครั้งใด เขาต้องแจ้ง
ให้ทางฝ่ายบ้านเมืองให้ประกาศให้พลเมืองทราบ เสมอ
ดังเกิดว่ากองทหารฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่ที่จังหวัดบุรีรัมย์ไม่ได้

ตั้งอยู่เป่ดๆ แม้แต่จะไม่ได้ทำการฝึกหัดก็ยอมทำ
กิจการอย่างอื่นเสมอ เช่นการก่อสร้างซ่อมแปลง
สนามเพาะและสถานที่เช่นโรงทหารเป็นต้น

ความที่กองทหารฝรั่งได้ระมัดระวังคนดังกล่าว
มา ที่จะไม่สู้ไว้วางใจคนไทยก็เป็นได้ ดังที่จะได้เห็น
เรื่องที่จะเขียนต่อไปข้างหน้า.

การจั^๒ต^๒งกองพลตระเวนฝ่ายสยาม และฝ่ายฝรั่งเศ^๒ส

เมืองจันทบุรีนั้น ก่อนแต่ ร.ศ. ๓๓๗ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
หาได้มีพลตระเวนหรือตำรวจภูธรประจำรักษาการณ^๒
อย่างทุกวันนี้ไม่ ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๓๓๗ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
ทางฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขออนุญาตกระทรวงจัดตั้ง กอง
พลตระเวนชั้นกอง ๓ (เช่นเดียวกับโปติศ) ในสมัยก่อน
คือใช้พลองเป็นอาวุธ หาได้มีอาวุธปืนสำหรับใช้ไม่
ส่วนพลตระเวนที่จัดตั้งขึ้นนั้น ก็ไม่ได้เรียกเกณฑ์
อย่างใดได้ ใช้วิธีจ้างหรือถนอมความสมัครเอาตาม
ความพอใจ ความประสงค์ทางบ้านเมืองที่จัดตั้งกองพล
ตระเวนขึ้นไว้ในครั้งนั้น ก็เพื่อดำหรับให้ดูแลรักษาจับ
เหตุการณ์ความปกติสุขของประชาชน และเพื่อให้เป็น
กำลังของฝ่ายบ้านเมืองในกิจการบางอย่างเท่านั้น

ฝ่ายฝรั่งเศ^๒สก็จัดตั้งโรงพลตระเวนของเขาไว้ใน
ตลาดจันทบุรีแห่งหนึ่งเหมือนกัน โดยใช้พลทหารญวน

ของเขาให้ผัดตบเปลี่ยนกันมาประจำรักษาเหตุการณ์ดู
 แດความประพฤติของพดทหารของเขา เพื่อไม่ให้
 เทียบรุกรานข้ามเขตเมืองด้วย ฉะนั้นเมื่อปรากฏ
 ว่าพดทหารของเขา จะเป็นทหารฝรั่งเศศักดิ์หรือทหาร
 ญวนก็ดี ถ้าไปรุกรานข้ามเขตทำร้ายราษฎรซึ่งเป็น
 พดเมืองอย่างใดแล้ว เมื่อนำความไปแจ้งให้กอง
 พดตระเวนเขาทราบ เขาก็รับสอบสวนรับแจ้งเหตุให้
 เหมือนกัน ส่วนการที่จะร้องฟ้องว่าก่อกวนนำ
 ความแจ้งให้ทางฝ่ายบ้านเมืองทราบ แล้วทางฝ่ายบ้าน
 เมืองก็จัดการพดจากับกองทหารฝรั่งเศศักดิ์อีกส่วนหนึ่ง.

ข้าราชการฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศส

มาตรวจราชการ

ในช่วงเวลาที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีภายใน
๑๒ ปีนั้น ได้มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายสยามและ
ฝรั่งเศสมาตรวจราชการ คือ

เมื่อ ร.ศ. ๑๓๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑) มหาอำมาตย์โท
พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เด็ง วีระศิริ) เมื่อเป็น
พระยาศรีสุทโธเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย
ได้มาตรวจราชการที่เมืองจันทบุรีครั้ง ๑

และต่อนั้นมีข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสมาตรวจการ
ที่กองทหารฝรั่งเศสอีก ๒ ครั้ง คือ

เยเนราลเบเด่ ผู้บัญชาการทหารไซ่ง่อนมาตรวจ
ครั้ง ๑

มองซิเออร์ โคดบูเกาส์ก็ เยเนราลส์เปรีเออร์ ผู้
ดำเนิราชการอินโดจีนครั้ง ๑

เวลาที่ข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสทั้ง ๒ ได้มานั้น ทาง
กองทหารฝรั่งเศสได้จัดการรับรอง คือตกแต่งเพ็ช
ไบไม้และธงชาติฝรั่งเศส ปักรายตั้งแต่สะพานท่าเรือ
(ตรงหน้าวัดโบสถ์เดียน) ตลอดขึ้นไปยังค่ายทหาร
ฝรั่งเศส และมีทหารกองเกียรติยศ การต้อนรับ
เนอร์) รายทาง ๒ ฟากถนนตลอดไป ส่วนตามเรือน
คนในบ้องกันฝรั่งเศสก็ตั้งปักธงชาติฝรั่งเศสด้วยทุกแห่ง

ส่วนทางฝ่ายบ้านเมือง มีท่านพระยาวิเชียรคี
(แบน มุนนาค) เป็นต้น ก็ได้ทำการต้อนรับเขาเหมือน
กัน มีการไปเยี่ยมเยียน การเลี้ยงเครื่องดื่ม (ข้าว
เหนียว) และกินเนอร์ เป็นต้น.

๒ สถานที่ตั้งของกองทหารฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศส ได้ทำสัญญาเป็นพันธมิตรและ
พันธมิตรฝรั่งเศสและทหารญวนไว้ ๒ แห่ง คือตั้งอยู่
ที่เมืองจันทบุรี (ตรงหอนาฬิกาที่เดิม) เดียวกันแห่ง ๑
ตั้งอยู่ที่เขาแหลมสิงห์ปากน้ำจันทบุรีแห่ง ๑

บรรดานายและพลทหารฝรั่งเศสก็ดี ทหารญวน

* สถานที่ตั้งกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีและที่เขา
แหลมสิงห์รวม ๒ แห่งนั้น ภายหลังรัฐบาลสยามกับรัฐ
บาลฝรั่งเศสได้ตกลงกัน โดยรัฐบาลสยามต้องการพื้นที่
ที่ดินที่ฝรั่งเศส ตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีทำเป็นสถานที่ราช
การ มีหอนาฬิกาที่เดิมเป็นต้น เพื่อความเจริญของบ้าน
เมือง ส่วนอธิบดีของนายและพลทหารที่ฝรั่งเศส ๒ แห่ง
นั้น รัฐบาลสยามได้ตกลงเป็นขอรุ้งจัดการรื้อถอนนำ
ไปฝังไว้ที่สุสานของวัดโรมันคาทอลิกในจังหวัดจันทบุรี
โดยจัดการการรื้อถอนให้ดีกว่าเดิม.

กัต เมื่อมีเหตุถึงมรณกรรมตายลงแล้ว ก็นำ
เอาศพไปฝังยังสุสาน ๒ แห่ง คือ ถ้ายายทจนทบุรีก็
ฝังไว้ที่สุสานจันทบุรี ถ้ายายที่ปากน้ำก็ฝังไว้ที่สุสาน
เขาแหลมสิงห์.

การฝังศพของทหารฝรั่งเศสและทหารญวนนั้น ได้
รวมฝังในเนื้อที่บริเวณเดียวกัน เป็นแต่หลุมฝังศพ
มีผิวก้น ถ้านายหรือพลทหารฝรั่งเศสแล้วเขาก็ก่อ
หลักรอกนกริตสูงประมาณ ๑ เมตร จารึกชื่อของผู้ตาย
ไว้หน้าหลุมศพ ที่ปลายหลักรอกจะทำเป็นรูปกางเขนและ
มีรั้วทำด้วยไม้ทาสีดำปักกรอบหลุมศพอีกชั้น ๑ นอกนั้น
ก็มีพวงมาลัย (พวงหรีด) ประดับไว้ที่หลุม หรือที่หลักร
นั้นด้วย ส่วนทหารญวนนั้น ใช้ดินถมพอเป็นรูปนูน
หลังเต่า แล้วมีหลักรอกกางเขนทำด้วยไม้ทาสีดำปักไว้หน้า
หลุม ๑ อันทุกๆ ศพเหมือนกัน แต่หาได้จารึกนามผู้ตายไม่
ในพวงมาลัย และพลทหารฝรั่งเศสและทหารญวนที่
ต้องเสียชีวิตไปในสมัยที่ตั้งกองทหารอยู่ในจังหวัดจันท

บรู๊น ปราบฏว่า นายตะพดทหารฝรั่งเศได้ตายเสีย
หลายคน ที่ข้าพเจ้าจำได้มีกาปีเตน “ดีเมต” คนหนึ่ง
นอกนั้นที่เป็นนายสืบตะพดทหารก็อีกหลายคน ส่วน
พดทหารญวนนั้นมีจำนวนตายมากกว่าทหารฝรั่งเศ.

อันความมรณกรรมของนายตะพดทหารฝรั่งเศ
หรือทหารญวนนั้น ตามปกติได้ตายด้วยอาการป่วย
ไข้เป็นส่วนมาก แต่ก็มีนายสืบตะพดทหารฝรั่งเศบาง
คนได้ตายด้วยอาการเมาสุราตกน้ำตายก็มีบาง.

เมื่อปราบฏ ว่า นายทหารฝรั่งเศชั้นผู้ใหญ่มัเหตุ
ป่วยตายลง ทางฝ่ายบ้านเมืองมีท่านผู้ว่าราชการ
เมืองเป็นต้น ก็ต้องไปแสดงความเยียมเยียนต่อผู้บังคับ
การทหารตลอดจนการไปส่งศพด้วยตามธรรมเนียม ถ้า
ทหารของเขาตายด้วยอาการตกน้ำตายแล้วทางฝ่ายบ้าน
เมืองก็ต้องเขาเป็นธุระช่วยเหลือแต่งคนคิดตามสืบหาศพ
ให้ทุกคราว.

วิธีทำศพของทหารฝรั่งเศนั้น ถ้าเป็นนายทหารชั้น

ผู้ใหญ่ ต้องจัดกระบวนทหารเป็นกองเกี่ยรติยศเดิน
 แห่ศพทั้งข้างหน้าข้างหลัง และต้องนิมนต์บาทหลวง
 เจ้าอธิการวัดโรมันคาทอลิก มา เข้าในกระบวน แห่ศพ
 ตลอดจนเสร็จการพิธีฝังศพนั้นด้วย ส่วนศพนายทหาร
 ฝรั่งเศสนั้นก็ทำหีบบรรจุ แล้วได้รถให้ทหารลากเดินไป
 โดยช้าๆจนกว่าจะถึงสุสาน เครื่องแต่งศพมักจะใช้
 ธงชาติฝรั่งเศสคลุมบนหีบศพ และตกแต่งประดับด้วย
 เครื่องดอกไม้บ้าง ถ้าเป็นชั้นนายสิบหรือพลทหารแล้ว ก็
 ไม่ใคร่มีพิธีมากมายนัก นอกจากจะมีบาทหลวงกับนาย
 และพลทหารไปส่งศพบ้างตามสมควรเท่านั้น.

เหตุที่มัจฉาทรปราคา

ข้าพเจ้าจำได้ว่า ในสมัยที่ ก้อมมั่งดังโรแบร์ เป็นผู้บังคับการทหารนั้นเป็นเวลากว่าครึ่งวันหนึ่ง(ราวเที่ยงคืน) ได้มัจฉาทรปราคาขึ้น.

อันการที่มัจฉาทรปราคานั้น ตามประเพณีนิยมของคนไทยมาแต่โบราณกาล ถือว่า “ราหุลมัจฉาทร” จึงต้องมีการตั้งของกลอง หรือยิงปืนให้มั่งเสียงก้องวาวดังเพื่อประสงค์ให้ราหุลปล่อยกลายพระจันทร์ ดังนั้นในคืนวันนั้นเวลาที่มัจฉาทรปราคาขึ้น ประชาชนพลเมืองและตามวัดวาอารามก็พากันตบเค้นแตรดังความ บิทธิยัตติและต่างพากันตั้งของกลองบ้างยิงปืนบ้าง ฝ่ายก้อมมั่งดังโรแบร์ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสไม่รู้เหตุผล (จะนึกว่ามีกองทหารไทยมาระดมตีค่ายกระมัง) ในคืนวันนั้นเขาไม่ได้เป็นอันหลับนอน ถึงกับมีการเป่าแตรสัญญาณให้ทหารขึ้นประจำรักษาการณ์บนดำนามเพดะทำหน้าที่เตรียมรบทีเดียว แต่แทนที่จะมีกองทหารไทยไป

รบกับเขาในคืนวันนั้นก็เปล่าเลย ตกถึงพวกทหาร
และตัวเขาต้องประจำรักษาการณ์ อยู่จนตลอดรุ่ง.

ในวันรุ่งขึ้นเขาไม่เห็นมีเหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้น
เขาจึงให้ล่ามของเขามาไต่ถามเหตุการณ์ (ที่เกิดขึ้น
เมื่อคืน) ต่อท่านผู้ว่าราชการเมือง ท่านผู้ว่าราชการ
เมืองจึงได้ให้ขุนภาษาสุนทร (โร) ซึ่งเป็นล่ามนำเหตุ
ไปชี้แจงให้เขาทราบถึงการที่มีจันทรูปราคา ซึ่งเป็น
ประเพณีของคนไทย ที่จะต้องมีการ ต้มของกตองยิบมัน
กันดังนั้น แต่ฝ่ายก็อมมังดังโรแบร์หาได้ฟังคำชี้แจง
เช่นนั้นไม่ โดยเขาอ้างว่า เขาไม่รู้รหัสเหตุซึ่ง
กระทำให้เขาและทหารของเขาตกใจจนนอนไม่หลับ ที่
ต้องทำการเตรียมป้องกัน ในวันนั้นเองก็อมมังดัง
โรแบร์ก็สั่งให้เอาตัวขุนภาษาสุนทรล่ามกักขังไว้ในค่าย
กองทหารฝรั่งเศสเสียวัน (ฐานทำให้กองทหารฝรั่ง
เสียมีความหวาดหวั่นขวัญเสีย) เมื่อทางฝ่ายบ้าน
เมืองได้ทราบเหตุผลเช่นนั้น ก็ไม่รู้จะว่าอย่างไร ลง
ท้ายที่สุดเรื่องก็เป็นอันรวบกันไป.

เหตุที่ก้อมมั่งดังโรแบร์จะให้ทหาร จับตัวท่านผู้รักษาราชการเมือง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าในพวกนายทหารฝรั่งเศส
ที่ประจำอยู่ในเมืองจันทบุรี มีก้อมมั่งดังโรแบร์คนเดียว
นี่เอง ซึ่งเป็นผู้ที่มีนิสัยร้ายกว่าเขา ดังเรื่อง
ที่เขาตัวขุนภาษาสุนทรถ้ามักขังไว้ด้วยอำนาจของตน
เป็นตัวอย่าง ไซ้แต่เท่านั้น ที่ก้อมมั่งดังโรแบร์ได้เอา
ตัวขุนภาษาสุนทรกักขังแล้ว ก้อมมั่งดังโรแบร์ยัง
เคยจะให้ทหารมาจับเอาตัวท่าน ผู้ว่าราชการเมืองเสีย
ด้วยซ้ำ (คือท่านพระยาวิชัยดิษฐ์ แบบบุณนาท)

รหัสเหตุอันเป็นมูลกกรรมที่จะบังเกิดถึง มีการจับ
กุมเจ้าบ้านผ่านเมืองเช่นนั้น เนื่องด้วยสาเหตุได้เกิด
ขึ้นระหว่างนายร้อยเอก (กามัแตน) เขราร์ ผู้บังคับการ
ทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์ กับนายร้อยเอกหลวง

พลพิฆาฏ (จ้อย) ซึ่งเป็นผู้บังคับการทหารเรือที่เมือง
ชลุง (ในขณะนั้นเป็นอำเภอ) เรื่องที่มีต่อกันนั้นเป็นดังนี้
กาบี่แดนเขราร์กับหลวงพลพิฆาฏ ได้เคยพบปะรู้จัก
ซึ่งกันและกันอยู่ก่อนแล้ว ตามปกติกาบี่แดนเขราร์
ได้เคยไปมาเที่ยวเคอร์ที่เมืองชลุงเสมอ การไปมาครั้ง
ใดกาบี่แดนเขราร์เคยได้รับความเอื้อเฟื้อมีการต้อนรับ
เลี้ยงดูจากหลวงพลพิฆาฏทุกคราว มีการให้พักอา
ศัยในกองทหารเรือไทยเป็นอาทิ.

จำเนียรกาลต่อมาในครั้งหลังที่สุดซึ่งจะเป็นมูลเหตุ
ให้เกิดขึ้นนั้น ก็โดยที่กาบี่แดนเขราร์ได้ไปเที่ยวที่เมือง
ชลุงอีก ในครั้งสุดท้ายนี้ กาบี่แดนเขราร์ไม่ได้รับความ
ต้อนรับจากหลวงพลพิฆาฏเช่นเคย ทั้งหลวงพลพิฆาฏ
ไม่ให้ โอกาสที่จะทำการพบปะกับกาบี่แดนเขราร์ด้วย
เป็นแต่ให้ยามรักษาการณ์หน้าประตูค่ายแจ้งแก่กาบี่แดน
เขราร์ว่า หลวงพลพิฆาฏมีความเสียใจที่จะทำการรับ
กาบี่แดนเขราร์เช่นเคยอย่างแต่ก่อนไม่ได้เสียแล้ว เนื่อง

ด้วยกรมทหารเรือ (ในครั้งนั้นเป็นกรม) ได้มีคำสั่ง
ห้ามมา เมื่อยามรักษาการณ์แจ้งเหตุเช่นนั้นให้
กาบีแดนเยราร์ทราบแล้ว ยามรักษาการณ์ก็ทำการปิด
ประตูค่ายทันที เมื่อกาบีแดนเยราร์ไม่ได้รับความต้อนรับ
จากหลวงพดพิฆาฏอย่างเช่นที่เคยมาฉะนั้นแล้ว ในวัน
นั้นเองกาบีแดนเยราร์ก็กดปากน้ำแหลมถึงหัว และแจ้ง
รหัส เหตุกล่าวโทษ หลวงพดพิฆาฏมายังผู้บังคับ การ
ทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี ซึ่งในยุคนั้นก็อมมั่งดังโร-
แบร์ เป็นผู้บังคับการ เมื่ออมมั่งดังโรแบร์ได้ทราบ
เหตุนี้แล้วก็บังเกิดหัวเสีย ในวันทราบเรื่องนั่นเอง
เป็นเวลาดึกดึกนั้น ก็อมมั่งดังโรแบร์จึงให้นายปรัก
ดำม มาบอกต่อท่านพระยาวิชาธิบดี (ในขณะนั้นเป็น
พระเทพสงคราม) ตำแหน่งผู้รักษาราชการเมือง
ว่าอมมั่งดังโรแบร์มีเรื่องราชการร้อนซึ่งต้องการพบ
ขอให้ท่าน พระยาวิชาธิบดีไปหา ออมมั่งดังโรแบร์ที่
ค่ายทหารฝรั่งเศสด้วย ท่านพระยาวิชาธิบดีได้

บอกกับนายปรัก ด่าม ว่า ในเวลานี้เป็นเวลาค่าคืน
แล้วทั้งบุตรก็ไม่สบาย จึงขอผัดจะไปหาก้อมมั่งคั่ง
โรแบร์ต่อวันรุ่งขึ้น นายปรักด่ามกลับขึ้นไปบอกก้อม
มั่งคั่งโรแบร์แล้ว ก้อมมั่งคั่งโรแบร์ให้นายปรักด่าม
กลับมาแจ้งต่อท่านพระยาวิชาธิบดิ์อีกว่า เขา
ต้องการจะพบในคืนวันนี้ให้ได้ ถ้าไม่ไปหาเขาแล้ว
เขาก็จะให้ทหารของเขามาจับเอาตัวไปให้ได้ ดังนี้
ท่านพระยาวิชาธิบดิ์จึงจำเป็น ต้องขึ้นไปหาก้อมมั่งคั่ง
โรแบร์ในคืนวันนั้น แต่ถ้าท่านพระยาวิชาธิบดิ์ไม่
ได้ไปหาก้อมมั่งคั่งโรแบร์ในคืนวันนั้นแล้ว นั่วที่ก้อม-
มั่งคั่งโรแบร์อาจจะให้ทหารมาจับเอาตัวไปก็ได้ ข้อ
นี้เป็นการแสดงให้แต่เห็นว่านิสัยจิตใจอหะและกรรม ทะนง
องอาจดุร้ายของก้อมมั่งคั่งโรแบร์ เป็นอย่างไร

ความมุ่งหมายและความต้องการของก้อมมั่งคั่ง
โรแบร์ ที่ให้ด่ามมาเรียกตามตัว ท่านพระยาวิชาธิบดิ์
ไปหาในคืนวันนั้น ก็ไม่มีเรื่องอื่นนอกจากเรื่องที่ทดวง

พดพิฆาฏไม่รับรองกาบิแดน เขรารัตังกถ้าวมาแล้ว ข้อ
 นี้เป็นเหตุให้ ก้อมมั่งดังโรแบร์ มีความรู้ลึกโกรธเคือง
 มาก ถึงกับหาว่าหลวงพดพิฆาฏทำการดูหมิ่นประมาท
 ต่อชนชาติฝรั่งเศส ก้อมมั่งดังโรแบร์จึงขอร้องให้
 ท่านพระยาวิชาธิบดิ์สั่ง ถอดถอนหลวง พดพิฆาฏออก
 เสี่ยงจากตำแหน่งผู้บังคับการทหาร ที่ก้อมมั่งดังโร-
 แบร์ขอร้องเช่นนั้น ก็เป็นด้วย ก้อมมั่งดังโรแบร์ เข้า
 ใจไปว่า การทหาร เรือของไทย อยู่ในความกำ
 ครองของฝ่ายบ้านเมือง แต่ท่านพระยาวิชาธิบดิ์แจ้ง
 ต่อก้อมมั่งดังโรแบร์ว่า การทหารเรือไม่เกี่ยวแก่
 ฝ่ายบ้านเมืองแต่มีได้อยู่ในความปกครองบังคับบัญชา
 ดังนั้นท่านพระยาวิชาธิบดิ์จึงไม่ มีอำนาจ ที่จะ สั่งถอด
 ถอนหลวงพดพิฆาฏได้ เป็นแต่ท่านพระยาวิชาธิบดิ์
 รับรองต่อก้อมมั่งดังโรแบร์ว่า จะได้บอก เหตุ
 การณ์เรื่องนี้ให้เจ้ากระทรวงทราบได้อย่างเดียวเท่านั้น
 แม้แต่ท่านพระยาวิชาธิบดิ์จะได้รับรอง เห็นชอบตามคำ

ร้องขอของก๊อมมั่งดังโรแบร์เช่นนั้นก็ดี ก็ยังไม่
 ได้ทำให้ก๊อมมั่งดังโรแบร์คลาย ความโกรธเคืองไปได้
 อย่างไร เพราะผลที่สุดของเรื่องนี้ เป็นเรื่องที่คงพูด
 จาว่าชานกันอีกมากมาย และบางข้อไม่ควรจะกล่าว
 ถึง จึงควรระวังเสีย

อธิษฐานของก๊อมมั่งดังโรแบร์ ย่อมเห็นได้ปานนี้
 ที่ยกเหตุมาแสดงไว้ก็เพื่อให้เห็นว่า ก๊อมมั่งดังโร-
 แบร์เป็นผู้ที่มีนิสัยอย่างไรเท่านั้น

นิสัยของก๊อมมั่งตังโรแบร์

ก๊อมมั่งตังโรแบร์นั้น นอกจากเป็นผู้ที่มีนิสัยร้าย
แล้ว ยังมีนิสัยติดอยู่อย่างน่าขบขันด้วย ตามปกติ
กาลของก๊อมมั่งตังโรแบร์นั้น ในเวลาตอนบ่ายเย็นราว
๕๓.๓. เขาต้องมานั่งเด่นที่สะพานท่าหน้าหรือยื่นเดิน
เด่นแถวหน้าสะพานน้ำ (ตรงหน้าวัดโบสถ์) เดี่ยววันแทบ
ทุกวัน ดังนั้นบรรดาข้าราชการหรือพลเมืองไม่ว่า
ชาติใดภาษาใดเมื่อเดินผ่านหน้าเขาไปแล้ว ก็ต้อง
ทำความเคารพให้เขาเสมอ ผู้ที่หมวกก็ต้องเปิด
หมวก ผู้ที่เป็นพระมากุหลาบดำที่มณฑลโพกศีรษะก็ต้อง
เปิดธงผ้าออก ผู้ที่เป็นเจ้าหน้าที่พลเมืองก็ต้องปลดข
เบย แล้วต้องยื่นธงศีรษะคำนับเป็นการแสดงความ
เคารพต่อเขาอีกคนหนึ่ง ถ้าไม่กระทำการเคารพต่อเขา
เช่นนั้นแล้วเขาก็ยอมให้ผลร้าย โดยมีตัวอย่างมา
แล้ว เช่นครั้งหนึ่ง ชาวจีนทบรู๊ตเป็นเชลยจีนคนหนึ่งเอา

ไว้มเบี้ย บังเอิญเดินไปพบก้อมมั่งตังโรแบร์เข้า
ซึ่งเขากำถงยืนอยู่ที่หน้าสะพานท่าหน้า บุคคลผู้นั้นไม่
ได้ปล่อยผมเบี้ยแต่ไม่แสดงความรักให้แก่เขา ทัน
ใดนั้นเอง เขาก็ตรงเข้าจับผมเบี้ยบุคคลผู้นั้นดูตก
มาที่เกวียนโคสำหรับบรรทุกน้ำ ซึ่งในเวลานั้น
ทหารญวนกำลังขึ้นเกวียนมาจอตทำการบรรทุกน้ำด้วย
แล้วเขาก็เบ็ดก็ออกจุกน้ำซึ่งตั้งอยู่ท้ายเรือนเกวียนให้หน้า
ในถึงไหลหยดย้อยให้ถูกตรงศีรษะของบุคคลผู้นั้นเปียก
แล้วเขาก็ปล่อยตัวไป

อีกครึ่งหนึ่ง มีพระม่านหนึ่งมีผ้าแพรโพกศีรษะ
แล้วเดินผ่านไปพบปะเขาตรงที่เดิมนี้ อีก พระม่านนั้น
ไม่ได้เปิดองผ้าแพรที่โพกศีรษะอยู่นั้นออกและไม่ได้ทำ
ความรักให้แก่เขาๆก็เอาไม้เท้า(แสร์) ไม้เท้าขอ
เกี่ยว ผ้าแพรโพก ศีรษะนั้นทิ้ง ขว้างลงเสียในถ้ำคลอง
นอกจากนั้นก็ยังมีบุคคลที่ถูกก้อมมั่งตังโรแบร์ ได้กระ
ทำดังทำนองนี้อีกหลายคน ตลอดจนพระเจ้าพระสงฆ์

บางองค์ก็ถูกตบศีรษะเด่นกัมม์ อากัปกิริยาของก้อม
มั่งดังโรแบร์ อันมีต่อมหาชนดังที่ยกมาให้เห็น ดังกล่าว
มา จึงยอมเป็นเหตุให้บรรดาข้าราชการและพลเมืองมี
ความ ครัน คร้ามไม่ ยากจะพบปะหน้า คาของเขา เสีย
โดยมาก

ในส่วนจำพวกข้าราชการแล้ว เวลาจะเดินกลับ
จากที่ทำงาน (เวลานั้นศาลากลางตั้งอยู่ริมถนนหน้า
ซึ่งยังมีบรากฏอยู่เดี๋ยวนี้) แล้วบางคนเห็นก้อม
มั่งดังโรแบร์ยืนถือไม้เท้าเดิน เดินอยู่แถวหน้าศาลา ทำ
หน้าแล้ว ก็ต้องรอจนให้เขากลับหรือเดินต่อไปเสีย
ก่อนแล้วจึงจะกล้าเดินผ่านมาก็มี หรือบางคนเดินอ้อม
ไปขึ้นเสี้ยทางริมวัดโบสถ์กัมม์ หรือบางคนที่จะต้องเดิน
ไปพบกับเขาด้วยความจำเป็นก็ดัดเมื่อเห็นเขาแล้วก็ต้อง
เบ็ดหมวกเสี้ยให้ระยะห่างไกลก่อน เมื่อไปถึงใกล้
เขาก็แสดงความเคารพให้แก่เขาเสี้ย เขาก็ไม่ทำอะไร
สำหรับข้าพเจ้าเอง ได้ถูกก้อมมั่งดังโรแบร์จับศีรษะ

เล่น ๒-๓ ครั้ง แต่อาการที่เขาทำเช่นนั้น เป็นการแสดงความกรุณาหรือรักใคร่มากกว่าที่จะเห็นเป็นว่าเกลียดชัง เพราะข้าพเจ้าได้เผชิญหน้า เขาเสมอ เมื่อพบปะเขาที่ใด ย่อมทำความเคารพให้เขาทุกครั้ง เมื่อได้แสดงความเคารพนอบน้อมให้เขารังใด เขาก็ก้มลงม้อมมาจับทุกที ดังนั้นจึงนับว่าข้าพเจ้าคนนี้อยู่ในจำพวกที่เขา รักไม่เกลียด

ความ ชุกติ ของ ก้อมมังดังโรแบร์นอกจากที่ กล่าวข้างบนนี้แล้ว ยังมีเรื่องที่จะควรจะกล่าวไว้ในที่นี้อีกด้วย คือ วันหนึ่งเป็นเวลาเย็น เขาได้เดินไปเที่ยวเล่นที่บริเวณทุ่งนาริมค่ายทหารด้านทางแถวทุ่งนาเขย เขาเห็นกระบือตัว ๑ กำลังกินหญ้าอยู่ เขานึกถึงสุนัขหมา หรือจะเนื่องจากมีอาการมันเมื่อยบ้าง อย่างใดไม่ปรากฏ เขาตรงเข้าไปเอามือ ๒ ข้างเข้าจับกระบือทั้ง ๒ ข้างไว้แต่ก็กวัดแกว่งโยกไปมา กระบือจะรู้สึกรำคาญ หรือเกิดจากมีอาการคุดอยู่บ้างแต่ก็ไม่ทราบ ดังนั้น

กระบือจึงได้ขวิด เอาร่างกาย ก่อมมั่งดัง โรแบร์ เข้า ที่ ๑
 ถูกที่ไถด้รุตวารหนักเป็นบาดแผลโตหืดใหญ่ ถึงกับมี
 อาการบว้ยต้องรักษาบาดแผลกันอยู่หลายวัน

อันชื่อเสียงของก่อมมั่งดังโรแบร์ ซึ่งทำให้มหาชน
 มีความกลัวเกรงนั้น ไม่ได้เป็นแต่เฉพาะพลเมือง
 หรือพวกข้าราชการเท่านั้น แม้แต่นายตะพดทหารใน
 บังคับบัญชาของ เขาก็พากัน ๕ เกดียดทั้งกตว อยู่เป็น
 ส่วนมาก เนื่องด้วยก่อมมั่งดังโรแบร์ชอบเส่พสุรา
 เมื่อมีอาการมันเมาขึ้นบ้างแล้ว มักแสดงอาการปฏิกิริยา
 ต่างๆ จนนายทหารฝรั่งเศสบางคนออกปากเบื้อหน่าย
 ข้างเจ้าได้ยินนายทหารฝรั่งเศสบางคนเล่าให้ฟังว่า คืน
 หนึ่งก่อมมั่งดังโรแบร์มีอาการเมาสุราได้เดินไปเที่ยว
 ที่พักนายร้อยโท ชื่อ “ราอูด” ซึ่งเป็นนายทหารราบ มี
 หน้าที่เป็นนายเวรหนึ่งชื่อ บังเอิญก่อมมั่งดังโรแบร์
 เดินไปตกต้องพื้นพระเฒ่าเรือนที่พักของเขาเข้า ก่อม
 มั่งดังโรแบร์ก็โกรธุด้านนายร้อยโท ราอูด หาวว่าไม่

ดูแต่ซ่อมแซมทำเรือนที่หักให้เรียบร้อยเป็นเหตุให้เท้า
 ของเขาค้างพดัดกร่องมีอาการบาดเจ็บดังนี้ นายร้อย
 โท รำอูด กลับตอบว่า “ที่หักของฉันทไม่ใช่เป็นที่เกี่ยว
 ของท่านในเวลาคำนั่น เมื่อท่านไม่ระมัดระวังตัวก็ย่อม
 เป็นความผิดของท่านเอง” อีกอย่าง ๑ ก็อ้อมมั่งคั่ง
 โรแบร์มักชอบเด่นด้อยเดียนนายและพลทหารบ่อยๆ เช่น
 เหนือก็ส่งนกขึ้นมาเวลาใดแล้วไม่ว่าดีก็คืนเพียงคืน เขา
 ก็ให้นายทหารเป่าแตรสัญญาณเตรียมรบ บรรดา
 นายและพลทหารก็ต้องสวมเครื่องแบบสนามและประจำ
 รักษาหน้าที่พร้อม ๑๕ ครึ่งหนึ่งจะต้องมีการทำสงคราม
 กับข้าศึก แต่ที่เปล่า เป็นเหตุให้นายและพลทหาร
 อืดอาดนอน และขาดความสดำรงาญทั้งนี้เป็นตัว
 อย่าง ๒๕ ฉะนั้นบรรดานายและพลทหารไม่สู้นิยมยาเกรง
 เหมือนผู้บังคับการทหารคนอื่นๆ

การเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในสมัยเมื่อครั้งท่านพระยาอรรคราชนาถภักดี (หวาด
บุญนาค) เมือยังเป็นพระยาวิเชียรขิบัติ ซึ่งเป็นบิดา
ท่านพระยาวิเชียรขิบัติ (แบน บุญนาค) ยังเป็นผู้สำเร็จ
ราชการเมืองจันทบูรนั้น ท่านพระยาอรรคราชาท่าน
ได้จัดทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ปีละ ๒ ครั้ง คือใน
วันที่ ๒๓ กันยายน เฉลิมพระชนมพรรษาพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (พระพุทธเจ้าหลวง) ครั้ง ๓
และในวันที่ ๓ มกราคม เฉลิมพระชนมพรรษาแห่ง
สมเด็จพระบรมราชินี (พระพันปีหลวง) และสมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัวรัชกาลปัจจุบัน) ครั้ง ๑.

เมื่อมีการทำพิธีเฉลิมครั้งใดท่านพระยาอรรคราชา
ย่อมมีการเชิญบรรดาพวกนายทหารฝรั่งเสด้นับตั้ง

แต่ชั้นผู้บังคับการตงมาถึงชั้นนายร้อยเอก โท ครี เป็น
ลำดับมารับประทานอาหาร (ดินเนอร์) ณ จวนของท่าน
ทุกครั้ง (จวนผู้ว่าราชการเมืองนั้นตั้งอยู่ที่บ้านตุ้ม
เคียวรอกอนเดย์หมดแล้ว) ผู้บังคับการคนใดที่มี
ภรรยา (มาตาม) ท่านก็เชิญภรรยามาด้วยทุกครั้ง
ที่มาน.

ก่อนถึงกำหนดเจตาเชิญ ท่านพระยาอรรคราชฯ
ย่อมให้เกียรติยศแก่ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสมาก เช่น
จัดให้คนนำเอาแก้ว (สำหรับนั่ง) คนหามไปรับผู้
บังคับการหรือมาตามของเขาด้วยทุกครั้ง การเลี้ยง
อาหารดินเนอร์ ให้แก่นายทหารฝรั่งเศสครั้งใด ใน
ส่วนบรรดาพลสัตว์ตบะบ้อยของท่านที่ใช้เข้าไปเฝ้านั้น
ท่านพระยาอรรคราชฯ นิยมใช้พวกผู้หญิงสาว ๆ (นาง
รับใช้) แต่งตัวอย่างหรูหราตามสมัยนิยมในครั้งนั้น
เช่นใส่เสื้อแขนหม้อมสะพายแพรเชียวแดง ให้ทำหน้าที่
สัตว์ตบะบ้อยทั้งชั้น หาได้ใช้ผู้ชายไม่.

เมื่อการเลี้ยงอาหารจนจะเสร็จแล้วทั้ง ๒ ฝ่ายย่อมมีการกล่าวแสดงความเจริญต่อประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสของกันและกันเสมอ โดยใช้เครื่องพิณพาทย์บรรเลงเพลงสรรเสริญบารมีไทยและเพลง “มาร์แซยด์” ฝรั่งเศสประกอบด้วย ต่อเสร็จการเลี้ยงแล้วท่านพระยาอรรคราชฯ จึงมีการแสดงละครไทย (ดกรว้า) ให้บรรดานายทหารฝรั่งเศสชมดูอีกด้วย ละครของท่านพระยาอรรคราชฯ ในครั้งนั้น โดยมากใช้พวกผู้หญิงซึ่งเป็นนางบำเรอของท่านบ้าง ดังเกิดดูบรรดานายทหารฝรั่งเศสที่ได้มาเห็น ย่อมแสดงความรื่นเริงพอใจ (เพราะค่าที่ไม่เคยเห็น) อีกประการหนึ่งท่านพระยาอรรคราชฯ เป็นผู้พูดภาษาฝรั่งเศสได้แคล่วคล่องดี ทั้งตัวท่านเองก็ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ “เดย์ฮองคอนเนอร์” จากรัฐบาลฝรั่งเศสด้วย ในสมัยที่ท่านเคยเป็นเอกอัครราชทูตสยามกรุงปารีส ดังนั้นบรรดานายและพลทหารฝรั่งเศสจึงยำเกรงและนิยมนับถือท่านมาก.

ต่อมาในปี ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านพระยาอรรคราชฯ
(หวาด บุนนาค) ไปรับราชการในกรุงเทพฯ แล้ว
ท่านพระยาวิชาธิบดิ์ (แบน บุนนาค) เมื่อยังเป็นพระ
เทพสงครามปลัดเมืองจันทบุรี จึงได้รับหน้าที่เป็นผู้รักษา
ราชการและผู้ว่าราชการเมืองตลอดมาเป็นลำดับ จนถึง
เวลาที่กองทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี.

ในสมัยที่ท่านพระยาวิชาธิบดิ์ (แบน บุนนาค)
เป็นผู้รักษาราชการเมืองหรือเป็นผู้ว่าราชการเมืองค่อ
มานาน การทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่คงกระทำตาม
เคย และเชื่อเชิญนายทหารฝรั่งเศสมารับประทาน
อาหาร (ดินเนอร์) เช่นเดียวกับเมื่อครั้งท่านพระ
ยาอรรคราชฯ (หวาด บุนนาค) ทุกคราวเหมือนกัน.

แต่การใช้สัจจวตบ้อยผู้หญิงนั้นเป็นอันยกเลิก โดย
ใช้พวกเด็กชายหนุ่ม ๆ มีข้าพเจ้าเป็นต้นทำหน้าที่แทน
ส่วนการเดินตะกรไทยให้นายทหารฝรั่งเศสดูนั้น ก็เป็น
อันไม่มีให้ดูเช่นเดียวกัน.

วันฉลองชาติฝรั่งเศส

ในวันที่ ๑๒-๑๓ กรกฎาคม กองทหารฝรั่งเศส
ยอมมีการทำพิธีฉลองชาติฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง เรียกว่า
“กัสตอซูเย” เมื่อกองทหารฝรั่งเศสทำการฉลองชาติ
ของเขาแล้ว เขาก็มีหนังสือ (บัตร) เชิญข้าราชการ
ฝ่ายสยามชั้นผู้ใหญ่ มีท่านผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น
ไปรับประทานอาหาร (ดินเนอร์) ยังกองทหารฝรั่งเศส
เหมือนกัน เช่นเดียวกับที่ฝ่ายเราได้เชิญเขามาใน
การเฉลิม.

บรรดาสถานที่ในค่ายทหาร เช่นที่ทำการและโรง
ทหารเหล่านี้เขาแบ่งระดับประดับธงชาติติดดอก
ไม้ ใบไม้ โคมไฟ (อย่างท่านองศาเฉลิม) ส่วนบ้าน
เรือนของคนในท้องถิ่นฝรั่งเศสเขาก็ให้ปักธงประดับ
ประดับเช่นเดียวกัน.

นอกจากที่เขาได้มีการเลี้ยงดูข้าราชการฝ่ายเราแล้ว
เขาได้มีการเล่นเช่นการกีฬาต่าง ๆ ให้ดูอีกด้วยการ
กีฬาของเขานั้น มีวงเวียน แข่งม้า แต่ใช้พ่อแทนม้า
กับการกีฬาอย่างอื่น ๆ อีก เช่นการบีตาคัดหม้อ นุ่ง
กระสอบวิ่งแข่งกัน เขารางวัดสิ่งของ เหล่านี้เป็นต้น
นักกีฬาของเขาใช้พ่อทหารฝรั่งเศส และทหารญวน
นั่นเอง.

ในระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสมีงานฉลองชาติของ
เขานั้น เขาย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรพลเมืองเข้าไป
เที่ยวชมดูได้ตลอดจนถึงค่ายทหาร จนกว่าจะได้รู้งาน
งานฉลองชาติฝรั่งเศสนั้น เขาได้จัดการทำทุกปีหาได้
งดเว้นไม่.

วงเวียนที่กล่าวข้างบนนั้น นอกจากที่เขาได้เล่น
ในการฉลองชาติแล้ว ตามปกติกาต พวกทหารญวน
ย่อมแสดงการเล่นเสมอ คือในราวอาทิตย์ละ ๑ ครั้งบ้าง
หรือ ๒ อาทิตย์ ๑ ครั้งบ้างเสมอไม่ขาด ที่เล่นกันก็ไม่

มีอะไรนอกจากจะแก้รำคาญ เพื่อให้พวกของเขารับ
เรงสนุกไม่หงอยเหงาเท่านั้น.

ความจริงวิญญวนนั้น ไม่น่าดูเลย การแต่งตัวก็ดู
การเขียนหน้าก็ดู ท่าทางก็ดูเด่นก็ดู นับว่าผิดกัน
กับตัวของจีนมาก.

ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรี และการทิ้งกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองจันทบุรี

ในร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) รัฐบาลสยามได้ทำสัญญาตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศส โดยรัฐบาลสยามยอมยกเมืองตราขและเกาะทั้งหลายภายใต้แหลมสิงห์ มีเกาะช้างเป็น ตลอดจนไปจนถึงเมืองประจันตคีรีเขตต์ (เกาะกง) ให้แก่กรุงฝรั่งเศสแล้ว ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสได้ยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี

ดังนั้นในปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) กองทหารฝรั่งเศสจึงได้ถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีย้ายไปประจำอยู่เมืองตราข นับว่าเมืองตราขต้องตกไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสคราวหนึ่งชั่วคราวปี แล้วก็กลับคืนกลับมาเป็นพระราชอาณาเขตต์อีก โดยที่รัฐบาลสยามได้ยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเขมราฐ และศรีโสภณตลอดไปถึงถ้ำน้ำเกาะปอ (เมืองประจันตคีรี

เขตต์) ให้แก่กรุงฝรั่งเศส แต่เหตุการณ์ในสมัยฝรั่งเศสปกครองอยู่เมืองตราซเป็นเวลา ๓ ปีนั้น ข้าพเจ้ารู้เรื่องความเป็นไปไม่ตลอด ดังนั้นข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึง

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสได้ออกทหารออกจากเมืองจันทบุรีแล้ว ไม่กี่เดือนทางรัฐบาลฝรั่งเศสก็ขอตั้งกงสุลฝรั่งเศสขึ้นในเมืองจันทบุรี ม่อมองซีเออร์โมริศปายา ออกมาประจำอยู่เป็นคนแรก

ในขั้นต้นที่ม่อมองซีเออร์โมริศปายา ออกมาประจำอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้นยังไม่มีสถานที่ให้พักอาศัย รัฐบาลของเราจึงยอมให้เขาพัก อยู่ในค่ายทหารฝรั่งเศส ก่อนภายหลังรัฐบาลของเราได้รับซื้อเรือนหลังซึ่งอยู่คนละฟากฝั่งแม่น้ำจันทบุรี ตรงข้ามกับวัดใหม่เดี๋ยวนี ซึ่งแต่ก่อนใช้เป็นสถานกงสุลอังกฤษ และภายหลัง ตกมาเป็นของมอมตะยะมังชา (พม่าในบังคับอังกฤษ) นั้นให้เป็นสถานกงสุลฝรั่งเศส ม่อมองซีเออร์โมริศปายาจึงได้ไปอยู่เรือนหลังนี้ ใช้เป็นสถานกงสุลฝรั่งเศสตั้งแต่นั้นมา.

สถานไวต์กิงส์ตูดฝรั่งเศสนั้น ภายหลังจากเมื่อ ร.ศ.
 ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) รัฐบาลสยามได้ตกลงกับรัฐบาล
 ฝรั่งเศส โดยทำสถานกึ่งตูดฝรั่งเศสให้ใหม่ (คือ
 ที่ตั้งอยู่ข้างที่ว่าการอำเภอเมืองเดียน) เพื่อเป็นการ
 คอบแทนในเรื่องที่ฝรั่งเศสยอมตกลงให้รื้อถอนที่ฝังศพ
 ของทหารฝรั่งเศสและพลทหารญวนที่เมืองจันทบุรีและ
 ที่ปากน้ำไปไว้ที่สุสานวัดโรมันคาทอลิก.

การพิชิตของเมืองจันทบุรี

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสถอนทหารจากจันทบุรีไปตั้งอยู่ที่เมืองตราดในต้นปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) แล้ว.

ต่อมาในเดือนพฤศจิกายนพ.ศ. นั้นเอง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านมหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี (แสง วีระศิริ) เมือยังเป็นพระยาศรีวิสุทธิเทพราช ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ออกมาจัดการทำพิธีการฉลองเมืองจันทบุรีพร้อมด้วย ข้าราชการฝ่ายบ้านเมือง พระยามหาอำมาตยาธิบดีได้ออกไปเมืองจันทบุรี โดยเรือรบหลวงมกุฎราชกุมาร มีข้าราชการฝ่ายสยาม ที่เป็นชาวต่างประเทศ ออกไปพร้อมด้วยท่านพระยามหาอำมาตยาธิบดีด้วย คือ พระยาภักดียานไมตรี ในเมื่อยังเป็นนายเวสเทนกาต ที่ปรึกษาราชการกระทรวงการต่างประเทศ ๑ นายโรบินส์ ที่ปรึกษาราชการกระทรวงมหาดไทย ๑ กับ ข้าราชการฝ่ายทหาร

เรือซึ่งเป็นชาวต่างประเทศอีก๒นาย ฝ่ายข้าราชการ
เมืองจันทบุรีมี ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชาจิบดี
(แบน บุนนาค) ซึ่งในเวลานั้นเป็นผู้ว่าราชการเมืองจันท
บุรีเป็นต้น.

การทำพิธีฉลองเมืองจันทบุรีนั้น ได้จัดทำอยู่
เป็นเวลาวันจึงเสร็จการพิธี การจัดทำนั้นคือได้ยกปรา
สาทในบริเวณหน้าโรงทหารฉนวน (คือที่ตั้งศาลารัฐบาล
มณฑลเดิยว^๕) ขึ้นหลายหลัง คือให้เป็นที่พักประชุมข้า
ราชการบ้าง สำหรับประชาชนพลเมืองบ้าง สำหรับพระสงฆ์บ้าง โรงการเล่นมโหรีสำหรับ
ที่จัดหามาเล่นนั้นมดึก เพดง หุ่น และหนังเป็นต้น ส่วน
สถานที่บริเวณ ได้ประดับประดาด้วยไฟโคมไฟกับ ธง
ช้างและโคมไฟพร้อม ตั้งเกตุคู่ประชาชนพลเมืองต่าง
พากันไปเที่ยวชมและลำแตงความว่าเรึงยินดีอยู่ทั่วหน้า.

ในวันแรก ได้ทำพิธียกเสาธงขึ้นที่บริเวณศาลารัฐ
บาลมณฑลเดิยว^๕ ก่อนที่จะมีการชักธง มหาราช

ใหญ่ขึ้น^๕ ทางฝ่ายบ้านเมืองได้อาราธนาพระสงฆ์
และนักหมายข้าราชการและประชาชนพลเมืองมาประชุม
อยู่ระดมพร้อม นอกนั้นยังบังคับการเรือรบมกุฏราช
กุมารได้จัดพลทหารเรือ๒หมวดมาตั้งแถวเป็นเกียรติยศ
ด้วย.

เมื่อจวนใกล้ถึงเวลาฤกษ์ที่กำหนดไว้แล้ว ท่าน
พระยามหาอำมาตยาธิบดี ได้กล่าวบรรยายถึงเหตุผล
ที่รัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสได้ทำการตกลงกันใน
เรื่องที่ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี ให้
ทราบทั่วกันพอเป็นเค้าความ จนถึงที่สุดท่านได้เป็นผู้
ออกมาอ่านรายการทำพิธีฉลองเมืองนั้นแล้ว ท่านพระยา
มหาอำมาตยาธิบดี จึงได้ชักธงมหาราชใหญ่ขึ้นเป็น
ธงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นประ
จำเส้าเป็นสำคัญ ในขณะนั้นพระสงฆ์ ได้สวดชัยมงคล
คาถา ข้าราชการและประชาชนได้เป่าสังข์ให้ชน^๓ตา
และแสดงอาการกิริยาว่าเรงยินดีทั่วหน้า ฝ่ายกองทหาร

เรือได้กระทำวันทียาวและยิงปืนชนคนละ ๓ ครั้ง จึง
เป็นอันเสร็จพิธีการ.

ในวันรุ่งขึ้นเวตยาำคำเจ้าหน้าทฝ่ายบ้านเมืองได้มี
การเลี้ยงอาหาร (ดินเนอร์) พร้อมด้วยท่านพระยามหา
อำมาตยาธิบดีเป็นประธาน ณ โรงภัตตาคารญวนซึ่ง
ตั้งอยู่ในบริเวณสนามนั้นด้วย ส่วนข้าราชการฝ่าย
ฝรั่งเศสมีมองซีเออร์ โมริศปายาโวลด์กงสุลฝรั่งเศสประจำ
เมืองจันทบุรีพร้อมด้วยมาตามก็ได้รับเชิญมาในการ
เลี้ยงอาหารด้วย.

เมื่อการเลี้ยงอาหารจนจะดำเร็จแล้ว ท่านพระ
ยามหาอำมาตยาธิบดีในนามของประเทศสยามกับ มอง
ซีเออร์ โมริศปายาในนามของประเทศฝรั่งเศสได้กล่าว
แต่แสดงความยินดีซึ่งกันและกัน ถึงข้อที่ได้ตกลงกันใน
หว่างสองประเทศนั้นตามธรรมเนียม แล้วเป็นอันเสร็จ
พิธีการ.

การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทหาร

เมื่อทางราชการ ได้ทำพิธีการ ถอดธงเมือง เป็นการ
เสร็จเรียบร้อยแล้ว ค่อนนั้นมาในปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ.
๒๔๔๗) นั้นเอง ทางราชการก็มีคำสั่งให้ย้ายสถานที่
ทำการ ของรัฐบาล จากศาลาดากดางริมน้ำ ไปตั้งอยู่ใน
ค่ายของฝรั่งเศส (คือโรงเรียนหลังที่เป็นสโมสรทหาร
พรานเดี่ยวนี้ ใช้ เป็นศาลาดากดาง ๑ หลังๆ ที่เป็นคดียังใช้เป็น
ศาลมณฑล) ๑ หลัง หลังที่ใช้เป็นเวรรักษาการณ์ที่
ตั้งอยู่ริมประตูค่ายนั้น ใช้เป็นที่ว่าการอำเภอเมือง ๑ หลัง
ส่วนที่ปากน้ำให้ย้ายอำเภอจากบ้านคลองยายด้ามมาตั้ง
อำเภออยู่ที่บริเวณตึกแดงด้วยจนทุกวันนี้.

ส่วนโรงเรียนในค่ายทหารเมือง จันทบุรี นอกจากนั้น
ท่านผู้ว่าราชการเมืองได้เกณฑ์ให้ครอบครัวของบรรดา
ข้าราชการบางคนไปพักอาศัยอยู่หลายหลัง มีข้าพเจ้า
เป็นต้นก็ได้เข้าไปพักอยู่ในค่ายทหารนั้นด้วย.

จนกาลล่วงต่อมาใน ปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ. ศ. ๒๔๔๘)
 ทางราชการได้จัดตั้งกองทหารเรือขึ้นที่เมืองจันทบุรี
 กองทหารเรือจึงได้ตั้งอยู่ที่ค่ายทหารฝรั่งเศษ ส่วนทาง
 ฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องย้ายสถานที่ราชการกลับมาอยู่ที่เดิม
 อีก (คือ ที่ศาลากลางริมหน้า หลังเก่า)

* กองทหารเรือที่ตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น ภายหลัง
 ทางราชการได้ให้ยุบเลิกเสียโดยเปลี่ยนรูปการ ให้เป็น
 ทหารบก (คือกองพันกรมทหารพราน).

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยใหม่ ต่อกกับคันบุษ พระนคร
 นายบุญแจ้ง ศรีสุชาติ ผู้พิมพ์โฆษณา

